

Критике и прикази
Critiques et comptes - rendus

Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, IVe—VIIe siècle, réalités byzantines éditions P. Lethielleux, Paris, 1989, страна 313, табли са црнобелим фотографијама XVI.

Култура и цивилизација Источног римског царства су дуго неоправдано сматране за тајанствену, традицијом оптерећену, непроменљиву форму. У жељи да све оно што је представљало византијски свет и његов развој постане приступачно широј публици, а не само стручњацима за историју источне Европе и Блиског истока у средњем веку, основана је едиција „Византијске стварности“. Намера едиције је објављивање студија посвећених друштвеном и економском животу Византије, као и поновних издања класичних француских и страних дела са заокруженим темама, или са неуобичајеним приступима.

Први том ове едиције назван је *Људи и богатства у византијском царству* и обрађује период од IV до VII века. У предговору, који је написао професор Гилберт Дагрон, сазнајемо да је зборник плод седмичних сусрета чији су инспиратори и организатори Сесил Морисон и Јацк Лефорт. Ови сусрети су се одржавали током 1985—1986. године с учесницима, античарима, византолозима и медијевалистима Француске и других земаља, који су се најчешће међусобно познавали, али до тада нису радили заједно. Пред њима је био циљ да створе књигу са веома широким приступом, али без претензије да дају коначне одговоре на питања друштвене и економске историје овог периода. Сам наслов зборника својом уопштеношћу наговештава да намера није била да се каже све о свим видовима друштва и привреде, нити да се у потпуности покрије дуги временски период од четири века, већ да се отвори довољно простора за постављање правих питања и за рушење неких давно створених баријера.

У поменутом инспиративном предговору професор Дагрон наглашава да за период од IV до VII века, крај Рима и почетак Византије, постоји изненађујуће велики број необјављених докумената и открића која отварају нове визуре и опомињу да о овој области није све речено. Иницијатива Морисона и Лефора била је подстакнута и жељом да се нови научни резултати што пре објаве, јер су полазили са становишта да дела синтезе не рачунају с најновијим истраживањима која би водила ревизијама уврежених ставова или их користе са великим закашњењем. По мишљењу професора

Дагрона, сувише дуго су били понављани закључци неких књига или познатих конгреса из педесетих година по питањима развоја градова, привреде или демографије. Разлоге за настало стање види у журби да се наслика детаљно и трајно, чак и тамо где би скица подложна преправци више одговарала карактеру истраживања, као и због окошталости струка које су због коришћења техничког жаргона постале скоро неприступачне људима ван професије.

Треба ли, пита се Дагрон, најавити победу специјалиста и крај историчара „уопштавача“, који више нису у стању да савладају ни галопирајућу библиографију ни софистициране методологије, и крај великих синтеза пуних интуиције и учености. Закључује да се историја ишчитава на сувише различитих нивоа да би могла да буде стешњена у исти калуп или пак писана на исти начин.

Овакав предговор најављује и објашњава приступ раду целе групе аутора.

Чланци овог зборника су тематски подељени у три групе, а поједине чланке прате и осврти других аутора на исте теме.

Population et organisation d l'espace

C1. LEPALLEY, *Peuplement et richesses de l'Afrique romaine tardive* Rapport de N. DUVAL

Ph. LEVEAU, *L'organisation de l'espace rural en Maurétanie Césarienne*

Rapport de R. REBUFFAT: *Citadins, sédentaires, nomades*
G. TATE, *Les campagnes de la Syrie du Nord à l'époque protobyzantine*

J. Ch. BALTU, *Apamée au VIe siècle. Témoignages*

archéologiques de la richesse d'une ville J.M. SPIESER,

L'évolution de la ville byzantine de l'époque

paléochrétienne à l'iconoclasme J. DURLIAT, *La peste du*

VIe siècle. Pour un nouvel examen des sources byzantines

Rapport de J.N. BIRABEN: *La peste du VIe siècle dans l'empire byzantin*

Les échanges

Clementina PANELLA, *Gli scambi nel Mediterraneo Occidentale dal IV al VII secolo dal*

punto di vista di alcune „merci“

Catherine ABADIE — REYNAL, *Céramique et*

commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe

siècle

Rapport de Colette BEMONT J.P. SODINI, *Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine*

N. OIKONOMIDÈS, *Commerce et production de la soie à Byzance*

Finances, fiscalité et monnaie

Mireille CORBIER, *Dévaluations, inflation et circulation monétaire au IIIe siècle*

Rapport de D. NONY, *Les recherches sur les finances publiques romaines au début de l'Empire*

J.P. CALLU, *Analyses métalliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/368*

Rapport de Cécile MORRISSON

Cécile MORRISSON, *Monnaie et prix à Byzance du Ve au VIIe siècle*

Rapport de J. DURLIAT: *Monnaie et prix dans l'empire protobyzantin (V^e—VIIe siècle)* R. DELMAIRE, *Le déclin des largesses sacrées* J. GASCOU, *La table budgétaire d'Antaeopolis* (P. Freer 08.45 cd)

Овом приликом ћемо се посебно осврнути на три чланка занимљива и за историју архитектуре.

АПАМЕЈА У VI ВЕКУ

Археолошко сведочанство о богатству једног града

Jean Charles BALTU

Престоница провинције Syria Secunda, Апамеја, била је, као и цела северна Сирија, 458. године тешко погођена разорним земљотресом, као и двама каснијим, из 526. и 528. године. Анализирајући археолошке остатке, аутор открива различите фазе обнова које су уследиле после сваког од ових земљотреса.

Град је организован око Велике колонаде, која као оса северјуг, или некадашњи Cardo античког града, чини кичму урбанизма. Од сакралних објеката сачуване су катедрала у облику тетраконхоса са објектима епископског седишта и једна црква с атријумом. Делимично су сачувани и делови стамбених четврти. Многобројни остаци подова и зидних облога рађених у техници мозаика и opus sectile и разноврсна камена пластика сведоче о богатству, сталном обнављању и трајању града.

Изузетна грађевинска активност се одвијала у доба Јустинијана. Аутор упоређује те радове на обнови са сличним који су се одвијали у Антиохији, коју је задесила иста судбина. При том запажа да је у оба случаја Јустинијан интервенисао ослобађањем од пореза како би се градови лакше опоравили, а у неким моментима и личним финансирањем.

На крају аутор констатује да је сјај византијске Апамеје нестао са Царством, које је град подигло на највиши степен урбане хијерархије. Под новом управом калифата, Апамеја више никада није повратила значај који је имала, таворила је још неколико векова до потпуне пропасти од земљотреса средином XII века.

ЕВОЛУЦИЈА ВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДА ОД РАНОХРИШЋАНСКЕ ЕПОХЕ ДО ИКОНОКЛАЗМА

Jean-Michel SPIESER

Лако је, сматра аутор, супротставити сјај и раскош античког града скоро непознатом насељу из тамних векова Византијског царства. Насупрот томе, много је теже схватити шта се догађало током касне антике, периода који се сматра за прелаз између цивилизације у којој је град цвetao и чинио ткиво царства и оне у којој је град био удаљен са значајнијих позиција.

Желећи да унесе мало јасноће у овај проблем, аутор анализира градове и њихове разлике, као и појам полис и шта се све под тим појмом подразумевало у различитим тренуцима историје.

У нашој историјској традицији град је окарактерисан обликом и функцијом, а проблем настаје када дође до раздвајања тих компоненти. Градови антике су имали монументалан карактер, били су центри, места кружења новца и размене, административне целине вођене групом носилаца моћи и идеологије.

Промене које настају током првих векова Византијског царства одсликавају се прогресивним нестајањем најважнијих споменика који су карактерисали антички град. У то време почиње да се ствара и финасијски ривалитет између града и цркве. Економска моћ се преноси на цркву, што води њеном јачању. Изградња црква постаје извор профита и оне се све више граде на црквеним поседима, а не у градовима. Губећи економску и идеолошку моћ, градови постају безличне агломерације.

Аутор сматра да су урбана реконструкција из доба Јустинијана и кризе које настају због инвазија у VII веку само прикриле дубоку природу промена.

ТРГОВИНА МЕРМЕРОМ У РАНОВИЗАНТИЈСКОЈ ЕПОХИ

Jean-Pierre SODINI

Рановизантијска епоха је преузела трговину мермером, која је била изузетно развијена током Римског царства, подједнако на Истоку као и на Западу. Извесне разлике, сматра аутор, ипак постоје. Испољавају се у гашењу каменолома на Западу, као што је Караре, веома познат у антици и сеобом тежишта тржишта на Исток. Мајдани заузимају различита места по значају, а као најзначајније аутор издваја Проконез, Фригију и Тасос. Главни каменоломи су, као и рудници у то доба, у државном поседу, али је и поред тога било много могућности за приватну трговину.

Доказ за постојање ове трговине аутор налази у писаним изворима, али и у археолошким

налазима, као што је откриће остатака бродова који су претрпели бродолом са товарима обрађеног мермера, као и у знацима које су стављали на већ обрађене елементе.

Предмет трговине могао је бити грубо обрађен мермер, намењен финализацији у некој од локалних радионица за потребе места или за даљи извоз. Грубо обрађен материјал је могао бити праћен мајсторима клесарима из области из које је каменолом. Било је случајева кад су комади мермера били делимично или скоро потпуно обрађени у мајдану, па су на самом месту само завршавани. Последња могућност је да су мајстори каменоресци ишли на место изградње и користили камен из локалних мајдана.

Аутор запажа да су производи од мермера који су финализовани у мајдану често одражавали локални укус. Поједини производни центри су радили предмете по укусу наручилаца, или су копирали друге познатије центре чији су производи били траженији. Тако је трговина учествовала у ширењу различитих стилова.

На крају аутор даје списак облика рађених од мермера, као што су архитектонска пластика, саркофази, литургијски прибор, зидне и подне облоге, који су били предмет трговине.

У оквиру едиције „Византијске стварности“ најављен је и други том зборника *Људи и богатства у византијском царству*, који ће обухватити период од VIII до XV века.

Брана Стојковић-Павелка

СТУДЕНИЦА И ВИЗАНТИЈСКА УМЕТНОСТ ОКО 1200. ГОДИНЕ

Зборник реферата са међународног научног скупа поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, одржаног септембра 1986. године у Београду и Студеници, Београд, Српска академија наука и уметности — Научни скупови, књ. ХLI, Одељење историјских наука, књ. 11, 1988, стр. 570 плус 493 цртежа, црнобелих и колор илустрација. Уредник: дописни члан САНУ Војислав Кораћ.

Стицајем историјских околности ниједно раздобље као наше није обиловало толиким бројем значајних годишњица везаних за културноисторијске споменике. Сетимо се само оних најкрупнијих, као што су 700-годишњица Сопоћана, 450-годишњица Ресаве, 550-годишњица Грачанице, 600-годишњица Раванице, 750-годишњица Милешеве, 650-годишњица Дечана и др. Осам векова Студенице је несумњиво величанствена годишњица, јер је неким својим значењем најдалекосежнија за афирмацију и дубље разумевање суштине старе српске уметности. У складу са својим значајем, овај велики ју-

билеј 1986. године обележен је многим културним, уметничким, друштвеним и научним збивањима, а објављивање неколико монографија о Студеници и других публикација уздигло је обележавање ове обљетнице на највиши ниво, који ниједан наш споменик није доживео. Круну одржаних манифестација и објављених књига чине међународни научни скуп „Студеница и византијска уметност око 1200. године“ и објављени зборник радова са овог симпозијума под истим насловом.

Већ током одржавања овог интернационалног колоквијума, који је бриљантно организовао посебан одбор САНУ на челу са Војиславом Кораћем, могло се видети, не само по броју и научном профилу учесника (преко 50) већ и по ширини тематског захвата поднетих реферата, какву је и колику пажњу побудила Студеница као камен темељац старог српског стваралаштва, а и као универзални споменик чијим се идејним и уметничким домашајима српска култура винула у врхове византијске, а самим тим и европске цивилизације овог времена. Студеница „као исходште свете лозе Немањића и чуварка њихових остатака и завештања“ и њене високе и вишестране уметничке вредности наметали су идеју о научном скупу, која се, по речима В. Кораћа, засновала на околности што се грађење и украшавање овог споменика затекло у времену које су потоња политичка, културна и уметничка збивања учинили преломним. Много шири тематски оквир овог скупа него што је првобитно замишљен одредила је научна радозналост коју су испољиле оне дисциплине на које се у први мах у конципирању програма није рачунало. Међутим, број и разноврсност питања која су била предмет пријављених реферата нису пореметила интегритет замишљене целине, него су само потврдила оправданост ширег обухвата разноврдне научне проблематике манастира Студенице као слојевитог и за историју српске и византијске уметности необично важног споменика.

Објављени зборник реферата својом обимношћу и мноштвом илустрација уверава нас на задивљујући начин да је Студеница до те мере научно актуелизована и да је ушавши у видокруг многих па и кључних представника научних дисциплина које се баве византијском и српском историјом уметности и културе, постала један од најатрактивнијих и најпривлачнијих споменика којим се дубље забавила европска историјскоуметничка научна мисао. У националној па и југословенској науци она је 1986. и следећих година покренула нова врела и токове који запљускују и друге споменике откривајући нам драгоцену сазнања о њиховим особеним и разноликим вредностима.

Зборник почиње текстом академика Радована Самарџића под насловом „Неугасива кандила“, што је, заправо, поздравна реч овог научника, иначе секретара Одељења историјских

наука САНУ, гдавног организатора овог научног скупа. Али, писан са знатним амбицијама да се лапидарно и надахнуто предочи суштина дирљиве и трагичне историјске и културне прошлости српског народа, овај текст далеко превазилази домете обичне поздравне речи. Уистини, он носи снажна одређења рафинованог научног огледа којим се уз много свежих мисли изричу оцене о особености бића српског народа, које је очувано захваљујући вредностима православне духовности. Говорећи о значају манастира као задужбина и о народној спознаји њихових вредности, Р. Самарцић каже: „Кад се заједно разгледа разноврсна грађа која сведочи о духовној историји Срба последњих неколико векова [...] па се према свему томе стекне одређенија представа о месту и улози цркава и манастира, управо као грађевина, у некадашњим колективним сазнањима и осећањима српског народа, једно од сводних запажања мало искренијег истраживача било би у следећем: све док им је то требало ради одржања, сви слојеви српског друштва налазили су у тим споменицима доказ свога постојања и јемство свога интегритета, на првом месту моралног, и том приликом су, давно пре појаве било какве научне мисли, тачно одредили на које место долазе поједине задужбине по свом историјском значају и оствареној лепоти.”

У комплементарном односу према поздравној речи Радована Самарцића стоји завршна реч Војислава Кораћа, председника Организационог одбора скупа, којом су резимирани циљ и смисао овог научног симпозијума као и ауторово уверење о његовој сврсисходности која је постигнута самим тим што је одзив научника и избор тема био сасвим у складу са значајем Студенице као споменика насталог у преломним временима у развоју византијске и српске средњовековне уметности. Истичући да ће се овим колоквијумом увећати наша знања о Студеници, В. Кораћ се посебно узда у научну критику, за коју верује да ће „на одговарајући начин оценити допринос појединих саопштења па и скупа у целини”.

Градиво симпозијума „Студеница и византијска уметност око 1200. године” уобличено је у пет по обиму неједнаких, али веома занимљивих целина: 1. Историјски и културни оквири у којима настаје Студеница; 2. Најстарији уметнички споменици Студенице; 3. Уметност византијског света око 1200; 4. Византијски одјаци у романској уметности у Далмацији и 5. Студеница кроз историју. Иако ће, вероватно, бити примедби на овакву поделу и сврставање реферата, сматрамо да је уредник В. Кораћ добро обавио свој задатак оформивши ових пет неспорних целина, на чије ћемо се делове, односно најзначајније реферате посебно осврнути.

1. *Историјски и културни оквири у којима настаје Студеница*

Ова целина састоји се од девет реферата, а сваки од тих научних прилога дат је у виду краћих или садржајнијих расправа општијег или конкретнијег тематског карактера и састава. Међу радовима који на општији, али документован начин предочавају политичке прилике на Балкану у време настанка манастира Студенице, истиче се прилог Јадрана Ферлуге под насловом „Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle” („Византија на Балкану крајем XII века”). Аутор је, као добар познавалац односа међу балканским народима и културама раног средњег века, остварио потпун научни увид у политичкодржавно присуство и положај Византије на Балкану у последњим деценијама XII столећа, када је почела да опада моћ ове империје. Он је тачно уочио да је наследница Рима, упркос својим унутрашњим неприликама и трзавицама, задржала власт над јужним областима полуострва и тако пресудно допринела стварању услова за израстање модерне грчке нације. Јачањем државних позиција Србије и Бугарске, како наглашава писац, почело је уобличавање средњовековних „националности”, односно стварање основа модерних нација. Сем тога, крај XII века карактерише подељеност Балкана на византијску и словенску зону у оквиру јединственог православног света, коме је, с друге стране, био супротстављен католички део полуострва.

Јованка Калић, један од водећих и најпродуктивнијих српских историчара, у чијем се ужем видокругу управо налази средњовековна Србија, у свом раду „L'epoque de Studenica dans l'histoire serbe” („Студеничко време српске историје”) саопштава веома занимљива и свежа запажања о Стефану Немањи као оснивачу лозе Немањића и ктитору чија је делатност дубоко везана за византијски свет, али и за настојања да Србија постане чинилац у светској заједници хришћанских народа. Посматрајући улогу Немање у успостављању српске државне независности, она је посебно истакла да је мисао о јединству српских земаља била једно од главних обележја студеничке епохе. Немања са страшћу обнавља и увећава наслеђене области и сабира растурене српске земље. Студеничко време, исто тако, представља прекретницу у развоју црквених прилика, као што ће и у развоју уметности бити преломно доба.

У свом раду „L'ideologie du souverain dans l'Etat serbe et la construction de Studenica” („Владарска идеологија у српској држави и подизање Студенице”) Љубомир Максимовић опширно расправља о томе колико је сложен процес настајања Студенице имао удела у стварању владарске идеологије српске државе и духовности њеног народа. Наглашавајући да је у науци указано на то да су Србији за

улазак у цивилизацију били потребни независна држава, аутокефална црква и сопствени улог у православну хришћанску културу, аутор констатује да је грађењем и уметничким уобличавањем Студенице са свим атрибутима главног српског манастира и елементима који симболизују нову степену у развоју српске државности, дошло до кључних промена у идеолошком опредељењу, али и до учвршћивања српске државе у византијској културној сфери.

Брижљивом и свестраном анализом српских средњовековних књижевних текстова и других извора, Милош Благојевић у својој исцрпној расправи „Студеница — манастир заштитника српске државе“ долази до сазнања да је Студеница сматрана заштитником не само Богородице Добротворке већ и за храм заштитника српске средњовековне државе — светога Симеона (Стефан Немања). Свети Симеон, оснивач светородне лозе Немањића, није био само заштитник државе својих потомака већ и земље којом су владали припадници других династија. Тако су он и свети Сава „прародитељи“ и „господари“ деспота Стефана Лазаревића, који у хиландарској повељи истиче да је постао господар свих Срба и Подунавља захваљујући милости божијој, а посебно и „молитвама светих ми господара и отаца и прадедова и ктитора Симеона и Саве“.

У овој целини посебну групу реферата чине они који су тематски везани за област историје књижевности. Јохан Иршмир у свом кратком прилогу „Die byzantinische Literatur vor dem Vierten Kreuzzug“ („Византијска књижевност пре четвртог крсташког рата“) истиче, поред осталог, да је утицај жанровски обогаћене византијске књижевности XII века на словенску културу био очигледан, а Радмила Маринковић својом дужом расправом „La litterature serbe vers l'année 1200“ („Српска књижевност око 1200. године“) уноси више светла у настанак и развој посебне књижевне врсте која је негована у српској књижевности у другој половини XII века. Реч је о *манастирској историји* — књижевном роду који су унапредили Сава и Стефан Немањић. Еминентни славист Станислав Хафнер расправља у свом раду „Канон као категорија естетике старосрпске литературе“ о суптилним питањима византијске књижевности која се тичу њеног односа према књижевном наслеђу Словена, а пре свега Срба. Сава и Растко Немањић су својим делима, насталим према начелима византијске и црквенословенске каноничности, постали класици нашег књижевног наслеђа, које је произишло из културне баштине византијског круга, али се и уобличио тако да предочава идентитет самосвојне српске културе — образлаже С. Хафнер. Док Љиљана Јухас у свом тексту „The Life of St. Simeon“ by Stefan Prvovenčani in the Serbian Biographical Prose“ („Живот Светога Симеона“ од Стефана Првовенчаног у српској биографској прози“) улази у подробну анализу

овог првог самосталног и целовитог биографског дела у српској књижевности које описује живот владара проглашеног за светитеља откривајући проблем његове генезе, уметничких својстава и рецепције, дотле Надежда Р. Синдик приказује у науци непознат препис „Житија Светога Саве“ од Теодосија Хиландарца који је Архив САНУ откупио 1984. године. Реч је о рукопису Јефрема митрополита петоцрквенског (шиклошки, сигетски, капошварски, кањишки и мухачки), печујског и српског, који је настао између 1706. и 1808. године, Давши потпун археографски опис и исцрпне текстолошке анализе као и истакавши друге важне особености овог рукописа радом „Још један препис Теодосијевог Житија Светога Саве“, Н. Синдик је остварила леп и занимљив научни задатак откривалачког карактера.

Ако бисмо оцењивали допринос научним сазнањима који је постигнут овом тематском целином, могли бисмо рећи да је он евидентан бар у оном виду који омогућава закључак да је проблем настанка манастира Студенице као изузетног уметничког дела и као споменика епохе лакше спознати и разумети у светлу резултата које доносе радови објављени у њеном оквиру.

2. Најстарији уметнички споменици Студенице

У овој тематској целини, једној од најрелевантнијих према замислима организатора скупа, објављени су радови који непосредно или посредно, битно или делимично продубљују и допуњују досадашњу научну представу о студеничким старинама с краја XII и почетка XIII века. Штета је што нису у оквиру овог зборника објављени и неки други реферати страних и домаћих истраживача који бацају посебно светло на проблем интегрисаности Студенице као уметничког споменика у архитектонскокулпторално и сликарско стваралаштво свог времена и на утицај Студенице на наше потоње уметничко стваралаштво.

„Studonica. Reflections sur sa genèse et ses racines“ („Студеница. Осврт на њену генезу и њене корене“) први рад је у овој целини чији је аутор угледни Ђурђе Бошковић. Покушавајући да одговори на три питања у вези са Студеницом: 1. зашто је подигнута? 2. зашто је сазирана таква каква је? и 3. зашто је и када њена романична садашњост завршена јасно формираном византијском куполом? професор Бошковић се осврће на политичке и црквене прилике у којима је владао Стефан Немања и на биографије о њему које су написали Сава и Стефан Немањић. У њима проналази извесна упоришта за нове поставке о градњи Студенице и њеним архитектонским облицима, и за необичне одговоре на постав-

љена питања која ће, наравно, још дуго бити проверавани да би се у науци прихватили као могући.

„Gottesmutterkirche als Kultbau im Rahmen der byzantinischen Architektur ihrer Zeit“ („Богородичина црква у Студеници као култна грађевина у оквиру византијске архитектуре свога времена“) наслов је занимљивог рада Марице Шупут, којим указује да уопште није проучаван однос Студенице према византијској архитектури њеног времена. Узевши то као тему свог текста, она је на убедљив начин показала да су студенички просторни и конструктивни склоп, као и обрада ентеријера, блиски одређеном броју византијских цркава, што је доказ да је Богородичина црква по концепцији простора и структури грађевина која је произишла из византијског градитељског схватања и која и данас има своје савременике сличних облика и просторних решења.

Успешан покушај да се установи основна замисао првобитне олтарске преграде у студеничкој главној цркви и да се реконструишу њени облици на основу података који се могу уочити у овом стању истражености, извела је Оливера Кандић у свом веома документованом чланку „Облик камене олтарске преграде Богородичине цркве у Студеници“.

Веома инструктиван и са обиљем илустрација, рад Светлане Мојсиловић—Поповић „Monastery Entrance around the Year 1200“ („Манастирски улази око 1200. године“) саопштава нам занимљива запажања ауторке о манастирским улазима са становишта архитектонских својстава, просторног, функционалног и симболичног значења, и то не само оних из времена настанка Студенице већ из читавог средњег века. По њеном мишљењу, није могуће утврдити поуздану типологију улаза у манастире са подручја византијског света грађених почетком XIII века стога што нису довољно истражени.

Поузданошћу суда о научним доприносима истраживача студеничког сликарства из 1208/1209. истиче се Војислав Ј. Ђурић са својим огледом „La plus ancienne peinture de Studenica à la lumière de l'historiographie“ („Најстарије студеничко сликарство у светлости историографије“). С обзиром да се и сам помно бавио изучавањем овог живописа, В. Ј. Ђурићу није било тешко да тачно и критички коректно означи истраживаче који су померили границе знања о овом сликарству до 1951, и од тог времена до симпозијума о Студеници — 1986. г.

Зага Гавриловић са новим идејама о иконографскотематској проблематици студеничких фресака расправља у тексту „Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници. Избор тема и симболика“, а Мирјана Татић-Ђурић, закупљена проблемима мариологије, компетентно и акрибично разматра важан проблем у сту-

деничком живопису у свом раду „Les icône de la Vierge à Studenica“ („Иконе Богородице у Студеници“).

„Les moinespoètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica“ („Монаси песници у Богородичиној цркви у Студеници“) наслов је опсежнијег рада Гордане Бабић, ауторке већег броја студија и двеју књига о Студеници. Она је, наиме, уочила да је у јужном вестибилу главне студеничке цркве, заслугом св. Саве, приказан извештај број монаха песника, што није учињено ни у једној српској цркви у XIII веку. Расправљајући о смислу представљања ових личности и њиховој функцији, она са ликовног становишта објашњава да је образовани студенички сликар овим портретима удахнуо карактер и психолошку живост. Насликао је, тако, ремекдела раног XIII века не само у Србији већ и у Европи закључује Г. Бабић.

Анка Стојаковић, истраживач који је највише упућен у проблеме организације архитектонског простора у композицијама старог српског зидног сликарства, у свом раду „Les représentations d'édifices réels dans la peinture de Studenica“ („Жива архитектура у студеничком сликарству“) бави се разматрањем трију врста сликане архитектуре: архитектуре у верским композицијама, оне у историјским сценама и архитектуре у ктиторским композицијама. Свака од ових врста различита је по намени, карактеру и функцији у конструкцији слике, па је стога, како каже ауторка, ова сложеност заступљености у студеничком живопису прилика да се својства сваке врсте не само дефинишу већ и међусобно упореде, што она чини супериорно и на документован начин.

Као ретко који истраживач, на студеничком симпозијуму Светлана Томековић је поднела реферат о естетичким питањима византијске уметности и студеничког сликарства 1208/1209. године који је у овом зборнику објављен под насловом „L'esthétique aux environs de 1200. et la peinture de Studenica“ („Естетика око 1200. године и сликарство Студенице“). Студеница је, по речима аутора, наставак елитне уметности XII века, а ненадмашни квалитет њеног сликарства, који означава нови ток у византијско-српској уметности, уводи човека у свет хармоније и равнотеже.

Тематској разноврсности радова доприносе текстови Живка Микића и Драгомира Тодоровића „Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници и реконструкција лика Ане — Анастасије“ и Војислава С. Јовановића „Прилог проучавању прстена Стефана Првовенчаног“. Прва два аутора су на основу антрополошких изучавања успела да предложу реконструкцију физичког изгледа Немањине жене Анастасије, на основу кога се изводи закључак да је ова особа заиста сахрањена на месту изнад којег је представљен њен портрет. В. С. Јовановић је уложио доста труда у упоредна

изучавања прстена Немањиног сина и установио да је прстен производ домаће радионице и да га је његов власник вероватно добио у наслеђе као део породичног накита који му је отац предао пре своје абдикације и одласка у Свету Гору. Аутор је све нове претпоставке у вези са овим драгоценим предметом, који се чува у ризници манастира Студенице, изложио у свом раду.

3. Уметност византијског света око 1200.

Сем једног, сви аутори радова сврстаних у ову тематску целину живе и баве се истраживачким радом ван наше земље — у Бугарској, Грчкој, СССРу, Француској и Италији, а њихови текстови односе се на различита питања уметности византијске културне сфере,

Истакнути грчки историчар архитектуре Хараламбос Бурас упознаје научну јавност са резултатима својих проучавања једног броја споменика који се налазе у јужном појасу континенталног дела Грчке, на Пелопонезу и неким острвима, а који потичу из периода од 25 година пре и после 1200. године. Испитивања су показала да су ови споменици, богатих и разуђених облика и конструктивних решења, особено наслеђе које нема репрезентативни карактер, али које је настало уз пуно поштовање градитељских традиција претходног раздобља и уз прихватање утицаја који су допирали са стране. Ови објекти, како истиче аутор у свом раду „Church Architecture in Greece Around the Year 1200“ („Црквена архитектура у Грчкој око 1200. године“), битно се разликују од српских, јер су настали у другим условима, који су били неповољнији од оних у Србији овог времена.

О архитектури XIII века у Епирској деспотовини („Thirteenth Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School“) пише Георг Веленис наглашавајући да су споменици из прве половине овог века настали углавном под утицајем архитектуре грчке школе.

Узајамни односи руских архитектонских школа крајем XII и у XIII веку — тема је заједничког рада Павела Рапопорта и О. М. Јоанисјана, а Алексеј Комеч пише о одликама уметничког стила новгородске архитектуре крајем XII века. Прва двојица истраживача осврћу се на постојање више самосталних архитектонских школа у Русији и на њихове међусобне везе које су очувале извесно јединство древног руског градитељства, док А. Комеч покушава да објасни да су уметнички развој и специфичне особености новгородске архитектуре из краја XII века у складу са општим појавама културе те епохе. Рад прве двојице истраживача објављен је под насловом „О

взаимосвязи русских архитектурных школ на рубеже XII и XIII вв“, а Алексеја Комеча „Особенности художественного стиля новгородской архитектуры конца XII века“.

С посебном радозналешћу се читају резултати истраживања споменика у чијем је окриљу био сахрањен свети Сава. Реч је о цркви Четрдесет мученика у Трнову, чији је истоимени манастирски комплекс изграђен на обали реке Јантре, између утврђених брда Царевца и Трапезице. Археолошки и други налази на које се осврће Атанас Попов у свом извештају „Les vestiges architecturaux du monastère de la „Grande Laure des Quarante Martyrs“ à Tarnovo (XI—XIV s)“ („Остаци манастира „Велика лавра четрдесет мученика“ у Трнову (XI—XIV веку)“) показују да је Велика лавра била један од најзначајнијих културних и политичких центара феудалне Бугарске од XII—XIV столећа.

Већи број историчара уметности усмерио је своје интересовање према сликарским делима у византијској културној сфери насталим у студеничкој епохи, на основу чијих се радова објављених у овом зборнику стиче потпунија представа о богатству и универзалности идеја и порука у сликарској заоставштини с краја XII и почетка XIII века у Грчкој, Синају, Пизи, Кападокији, Грузији и другим областима источног православног света. Посебно треба истаћи следеће ауторе и њихове радове: Ефтимос Цигаридас, „La peinture à Kastoria et en macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes“ („Сликарство у Костуру и грчкој западној Македонији око 1200. године. Фреске и иконе“), Валтер Анђелели, „Studenica and the Byzantine Elements in Gross No 20 in Pisa“ („Студеница и византијске компоненте крста бр. 20 из Пизе“), Дула Мурики, „Four Thirteenth Century Sinai Icons by the Painter Peter“ („Четири синајске иконе сликара Петра из XIII века“), Марсел Рестле, „Zum Stil kleinasiatischer Wandmalereien in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts“ („О стилу малоазијског зидног сликарства из прве половине 13 века“), Никол Тијери, „La peinture de Cappadoce au XIIIe siècle. Archaïsme et contemporanéité“ („Кападокијско сликарство у XIII веку“), Панајотис Л. Вокатопулос, „L'evangile illustré de Mytilène“ („Илустровано јеванђеље из Мителене“), Тања Велманс, „La peinture murale en Géorgie qui se rapproche de la région constantinopolitaine (fin XIIe déb. XIIIe s.)“ („Зидно сликарство у Грузији које се приближава константинопољском узору — крај XII и почетак XIII века“), Анели Вољскаја, „Сликарска школа пећинског манастира из Давид Гареца. Зидно сликарство краја XII и почетка XIII века“ и Екатерина Привалова, „Certaines particularités des peintures murales géorgiennes des XIIe — XIIIe siècles“ („Неке особености грузијског живописа на граници XII — XIII века“). Богати илустративни материјал који се објављује уз наведене радове, а и наводи аутора, сведоче о релативном јединству уметничког схватања у сликарству византијског света у време кад је настала Студеница, али се истовремено намеће значај студеничких зидних слика које као

бриљантни представници тзв. монументалног стила по уметничким квалитетима далеко надмашују савремена дела настала на широким просторима византијског културног круга.

Да је Жича и даље научно актуелан споменик сведочи веома занимљив рад Иванке Николајевић „Егзонартекс дома Спасовог у Жичи“, којим је, резимирајући досадашња знања о овом загонетном недовољно верно реконструисаном делу жичке цркве, обогатила научну мисао новим погледима не само на настанак, функцију и изглед катихумене, већ и на спољну припрату као градитељску целину.

4. Византијски одјаци у романској уметности у Далмацији

Ова по обиму најмања целина, која се састоји од само три реферата, можда и не би као посебан одељак заслуживала пажњу да се објављени радови не одликују тематском чистотом и занимљивим резултатима које доносе. Томислав Марасовић разматра необично интересантна питања у својој расправи „Byzantine Component in the Dalmatian Architecture from the 11th to the 13th“ („Византијска компонента у архитектури Далмације од 11 до 13 столећа“), која имају дубљи значај за потпуније разумевање византијско-романске симбиозе Богородичине цркве у Студеници. Упознавајући нас са утицајем византијског градитељства на цркве настале између XI и XIII века на источној јадранској обали, аутор врло аргументовано образлаже како се овај утицај одражавао на предроманске цркве различитог типа као и на романске грађевине једнобродне основе са куполом, и на тробродне базилике. Т. Марасовић посебно наглашава да се настанак Богородичине цркве у Студеници као грађевине специфичних одлика не може потпуно дефинисати ако се не узме у обзир допринос Далмације у процесу архитектонског спајања романских и византијских елемената који је трајао између XI и XIII века.

У ред модерно писаних научних расправа спада текст „Фигуративни принципи мајстора Радована“ од Ива Бабића. Свестрано анализирајући ремекдело мајстора Радована — портал катедрале С. Ловра (Ивана) у Трогиру, при чему се служи методима егзактних научних дисциплина, И. Бабић је открио многе његове особености, али и доказе о изузетним способностима скулптора Радована, у чијим се сценама и фигурама препознаје византијски утицај. Овим радом добили смо научни прилог без којег би наша знања о овом изузетном уметнику и делу у неким аспектима била знатно оскуднија.

Игор Фисковић је на овом научном скупу саопштио нека своја гледишта о далматинском иконопису уобличивши их у тексту „13th Panel Century Painting in Dalmatia“ („Сликарство на

табли XIII ст. у Далмацији“). Ту је дат сажет преглед далматинског средњовековног иконописног стваралаштва, које се развијало у знаку романско-византијске симбиозе. Најстарији уметнички споменици чувају се у Задру као главном граду византијске Далмације. У Задру је, по свој прилици, половином XIII века постојала домаћа иконописна радионица. Сачувана дела из XIII века у Задру, Сплиту, Дубровнику, Шибенику и Трогиру не показују стилско јединство нити истоветан квалитет. Аутор констатује разноликост утицаја на далматински иконопис, почев од јужноиталијанског па до венецијанског и тосканског.

5. Студеница кроз историју

Од седам тематски сасвим разноликих радова који чине ову целину четири се односе на споменичке и уметничке вредности Студенице, што их је могло одредити и на друкчије сврставање, ван ове целине. Уредник је, међутим, мислио друкчије и вероватно није погрешно. Сва четири се одликују тематском занимљивошћу и значајним исходима истраживачког труда њихових аутора. То су: Даница Поповић, „Средњовековни надгробни споменици у Студеници“, Иван М. Ђорђевић, „Das Program der Muttergotteskirche in Studenica“ („Програм Богородичине цркве у Студеници и српско средњовековно зидно сликарство“) и Милка Чанак-Медић, „Време првих промена облика студеничке Богородичине цркве“.

Бавећи се изучавањем сепулкралних споменика српског средњег века, Д. Поповић је у комплексу манастира Студенице, захваљујући и претходним истраживањима, у присуству већег броја споменика са натписима пронашла праву тему коју је савесно обрадила. Иако у сенци репрезентативне уметности — архитектуре, сликарства и пластике — надгробни споменици, како је истакла, имају прворазредни значај, поготово они са натписима који заслужују посебну пажњу као изворна историјска и епиграфска грађа. С обзиром на то да је Студеница била маузолеј Немањића, није тешко предпоставити од коликог је значаја правилна идентификација гробова припадника лозе и њихових белега. Исто тако, полазећи од угледа студеничког манастира и личности које су у њему вековима пребивале и окончале свој живот, лако је закључити да је веома важно установити о којима је покојницима реч. На све то, уз максимално савесну обраду споменика са натписима у виду каталога, Д. Поповић је указала брижљиво и довољно уверљиво. Добри илустративни прилози обезбеђују потпуни увид у значај и особености очуваних мраморних надгробних белега са натписима.

Пошавши од чињенице да је Богородичина црква у време настанка најстаријих фресака 1208/1209. године већ имала значај прве српске Лавре, да је постала маузолеј оснивача свето-

родне династије Немањића и да је Студеница смишљено постала први свети српски манастирски простор, Иван Ђорђевић је дошао до закључка да су ова својства Немањине задужбине не само одредила карактер зидних слика, већ су допринела да она у средњем веку и касније постане узор и модел у градњи и нарочито осликавању цркава. У његовом раду централно место заузима проблем идејнотематских решења у декорисању потоњих цркава којима је живопис Богородичине цркве био полазиште и узор. Пратећи како су се поједине теме и светитељи, сликани у Студеници, одражавали у познијем српском сликарству, нарочито кад је реч о појединим светитељима и сценама из њиховог живота, он је установио да су ретко када губљене везе с матичном црквом и да је утицај студеничког програма био евидентан у декорисању немалог броја цркава, особито у XIII веку. Нарочито је програм главне студеничке цркве деловао на остале параклисе у манастирском комплексу, а и на цркве у његовој ближој и даљој околини.

Милка Чанак-Медић низом својих расправа и два књигама потврдила је своју продубљену и продуктивну радозналост за важније проблеме у архитектонској генези и трансформацији студеничке Богородичине цркве па се и испољила не само као сјајни познавалац овог споменика, већ и као један од његових најоданијих и најсмелијих истраживача, који активно и креативно размишља о разноликим фазама њене градитељске прошлости. О томе најбоље сведочи њен наведени рад у овом зборнику. У њему су изложена занимљива ауторкина запажања о првим градитељским интервенцијама не само на Богородичиној цркви, што је главни проблем њеног интересовања, већ и на другим објектима које су имале обнове и циљ. Са аргументима у које се тешко може сумњати, М. Чанак-Медић износи привлачну и уверљиву претпоставку да је краљ Милутин, ктитор Краљеве цркве у Студеници, био инвеститор и налогодавац обнове, односно измене облика куполе Богородичине цркве и горњих делова Радослављеве припрате. Овај српски владар је на тај начин у задужбини свога деде извео велике грађевинске захвате ударивши на главним објектима комплекса печат своје велике донаторске личности. Када се имају у виду подаци с којима је оперисала илустративни материјал који је приказала, тешко је посумњати у основаност овакве хипотезе, али ће вероватно требати још доста истраживања да би се могла поткрепити новим аргументима.

Од негдашње живе и богате преписивачке активности манастира Студенице, у којој је још од оснивања радио значајан скрипториј, мало је, на жалост, остало сведочанстава. Мали број књига расутих по другим библиотекама и манастирима само делимично омогућава реконструкцију немалог студеничког књижног фонда.

Једином старом рукопису студеничке библиотеке, који се данас налази у манастирској ризници, посветила је пажњу Јадранка Проловић у свом прилогу „Студеничко четворојевањђеље“. Ово занимљиво дело калиграфске и луминаторске вештине, настало у другој четвртини XVI века у неком од влашких скрипторија, доспело је, како је показала ауторка, у Студеницу вероватно као поклон. То се, изгледа, догодило у XVII веку, кад су везе Студеничана са Влашком биле нарочито блиске.

Значајан допринос расветљавању политичких, економских и друштвених прилика у којима је живео и деловао манастир Студеница у прве три деценије XIX века дали су Владимир Стојанчевић својим радом „Манастир Студеница и 'Студеничка' нахија од времена првог устанка до ослобођења 1832. године" и Ејуп Мушовић прилогом „Студенички крај тридесетих година XIX века“. Нарочито је уверљиво и у светлу чињеница сагледан значај Студенице у верском и друштвеном животу Срба у другој половини XVIII века, њено страдање за време првог устанка, боравак монаха у избеглиштву, њихов повратак и обнова манастирског живота.

Најзад, зборник и последња тематска целина завршавају се радом Петра Влаховића „Студенички и светосавски култ у српским народним обичајима и веровањима“, у коме се, поред осталог, истиче да култ Студенице и св. Саве спадају у основна етничка обележја српског народа и „да изградња манастира Студенице и историјска појава св. Саве чине једно од најзначајнијих раздобља у развоју српског етничког бића и његовог чувања у минулом и савременом раздобљу“.

Треба напоменути, да је од 48 објављених радова 33 штампано на једном од страних језика (француски, енглески, немачки и руски), а само 15 на српскохрватском. Сви радови објављени на страним језицима имају резиме на српскохрватском, а они који су публиковани на нашем језику пропраћени су резимеом на једном од страних језика. На тај начин је остварена тежња издавача да зборник постане приступачан и домаћим и иностраним научним круговима, који су до овог издања, осим часних изузетака, били лишени могућности да се на великим светским језицима подробније и целовитије упознају са културноисторијским и уметничким вредностима Студенице и са њеним местом у византијској и европској старој уметности.

У условима када су знаци свеопште кризе присутни и када се и у области науке понекад отварају пукотине као доказ да се и овде систем вредности на изврстан начин померио, појава зборника реферата са студеничког симпозијума је добродошла као подстицај и нада да ће будућност пружити више прилика да се о нашим капиталним уметничким споменицима на сличан начин расправља као о Студеници. Ваља веровати да јубилеји више

неће бити једини поводи за научне скупове о нашим споменицима. А да има смисла и разлога за међународне научне разговоре о кључним споменицима старе српске културе и уметности, сведочи не само овај драгоцени студенички зборник већ и сви други посвећени непролазним делима нашег средњовековног градитељства и сликарства, чија се научна актуелност не само не смањује већ се шири и продубљује у складу са отварањем охрабрујућег новог процеса приближавања споменика савременој друштвеној свести. Студенички јубилеј означава одређену позитивну прекретницу у том процесу, а пошто је он изнедрио ову вишеслојну научну књигу, она има и лепо симболично значење.

Радомир Станић

Милка Чанак-Медић,

АРХИТЕКТУРА НЕМАЊИНОГ ДОБА II,

Цркве у Полимљу и на Приморју, Споменици српске архитектуре средњег века, Корпус сакралних грађевина, Београд 1989.

Изд. Републички завод за заштиту споменика културе Србије. 262 стране текста на српскохрватском и француском језику са 506 илустрацијацртежа и фотографија у црнобелој техници и индексом. Формат 36x29 cm.

Истраживања архитектуре, без обзира на који су сегмент те сложене дисциплине усмерена, увек почивају или бар почињу од поузданих предлогака — планова, као примарне информације о суштини истраживаног предмета. План свакако, у овом случају, треба схватити и много шире од уобичајене терминологије, јер он не мора искључиво подразумевати хоризонталне и вертикалне представе архитектонског објекта, нити само његове појединачне елементе, већ може обухватити и оне аспекте дела који спадају у домен значења просторних међуодноса унутар целине, или пак односа општег и посебног простора, система употребљених архитектонских знакова, који често представљају недељиву целину са програмском суштином објекта. Ако је предмет истраживања сакрална архитектура, број могућих „планова“ се проширује, подразумевајући и симболички аспект елемента и целине, као предуслов те архитектуре. Међутим, могућност специфичних проучавања, која пружа архитектура у својој укупности, условљена је свакако претходним сазнањем о основним просторним релацијама и облицима који су представљени плановима. Зато је развој архитектуре, успостављање одређене типологије облика, проучавање паралелних појава или међусобних утицаја, могуће једино разматрати упоредном анализом планова. Рад на стварању архитектонских корпуса стога представља једну од најважнијих етапа у процесу научног проуча-

вања архитектуре. На жалост, споменици српске средњовековне архитектуре до данас нису били студирани на такав начин. Рад на првом објављеном корпусу, посвећеном искључиво сакралним грађевинама из најстаријег раздобља српске средњовековне државе, започела је архитекта М. Чанак-Медић још 1958. године у Југословенском институту за заштиту споменика културе, под радним називом „Корпус рашких сакралних грађевина“. Грађу је наставила и касније да припрема у Републичком заводу за заштиту споменика културе, где је 1986. године, прикључивши и старије теренске снимке професора Ђурђа Бошковића, завршила прву књигу корпуса (М. Чанак-Медић — Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986). Убрзо после објављивања првог дела, већ 1989. године, изишла је из штампе и друга књига, у којој је објављена само грађа М. Чанак-Медић, под насловом *Архитектура Немањиног доба II*, а како стоји у уводу прве свеске, следе још три тома. Предмет наше пажње је други том корпуса, о коме се оправдано не може говорити без уводних напомена упућених првој књизи с којом чини целину.

Ауторка је већ у самом уводу јасно нагласила да се „под појмом српска архитектура средњег века не мисли на неку стилску целину, већ на грађевине настале у оквиру српске средњовековне државе, или изван ње ако су им ктитори били српског порекла“. Раздобље о коме је овде реч обухвата XII столеће, време владавине Стефана Немање, а споменици су у оквиру тога доба хронолошки сврстани по географским подручјима. Поднаслов корпуса *Сакралне грађевине*, јасно одређује врсту архитектонских објеката, а географска карта са распоредом споменика и границама државе у XII столећу чини подручје прегледним.

Примењени методолошки поступак је обухватио најпре детаљно архитектонско снимање грађевина на терену, којим је руководила М. Чанак-Медић, а затим излагање грађе по утврђеном редоследу. Код сваког објекта је прво одређен његов географски положај и описана микролокација са укупним садржајем (готово увек је реч о манастирским црквама око којих постоји монашко насеље). Историја споменика испричана је у следећем одељку, у коме су разматрани сви релевантни извори на основу којих је одређено време његовог грађења, ктитори, рушења и обнове од оснивања до савременог доба. Поред свих врста писаних историјских извора коришћени су, тамо где их је било, и најновији археолошки подаци, који се нису искључиво односили на манастирску цркву, већ и на манастирску целину, и тиме су употпуњавана сазнања о историји примарне грађевине. Излагање архитектонске грађе започиње описом „Основе и просторне структуре“. Најпре се одређују архитектонско решење и тип грађевине, а затим

коментаришу њени спољни анекси, од којих су многи сукцесивно дозиђивани у дужем временском распону, чак и у савремено доба. Сама основа цркве је рашчлањена на елементарне просторне јединице, од којих је свака понаособ анализирана (олтарски простор, наос, припрата, капеле итд). Под насловом „Спољни облици“, обрађен је посебан одељак у коме се исцрпно коментарише примарна архитектонска пластика грађевине. Тамо где је било довољно грађе, или су изведена детаљна истраживања објекта пружила податке, анализирани су и првобитни могући облици здања, његове преправке које су уследиле у млађим обновама мењајући оригиналну архитектуру. „Зидање и градиво“ такође чине засебну целину. Анализом употребљеног грађевинског материјала указано је на особеност градива у сваком појединачном случају, док је описом појединих градитељских деоница (зидови, лукови, сводови итд.) јасно приказан начин зидања и склапања појединих делова у целину. Размере објекта су такође биле предмет посебног разматрања у истоименом одељку. Цркве су анализирани у оквиру савременог метарског система, на основу кога су касније прорачунате могуће вредности средњовековних стопа, које су биле мерне јединице у време градње објекта. Проучен је у истом одељку и геометријскокомпозицијски поступак који је послужио пратомајсторима за пројектовање грађевине. „Делови грађевине и сталан намештај“ чине засебну целину у којој се понаособ анализирају портали, прозори, подови, олтарске преграде и гробови, тамо где су изведена археолошка истраживања. Последњи одељак, који носи назив „Стање проучености и нерешена питања“, бави се превасходно историографијом сваког појединачног здања, коментаришући све досадашње резултате истраживања цркве. Аутор такође, на истом месту, анализира многе нерешене проблеме, од којих неки и даље остају отворени, док за поједине предлаже могућа решења. Исцрпна хронолошки сређена библиографија о свакој цркви посебно приложена је на крају и чини завршетак текстуалног дела грађе. Иза тога следе графички прилози којим је обухваћена целокупна архитектонска документација објекта, а затим одабрана фотодокументација у којој су дати општи изгледи објекта, поједини значајни детаљи архитектуре, пластике или снимци који илуструју поједине етапе археолошких истраживања, тамо где су таква истраживања извршена.

Дугогодишњи истраживач и историчар средњовековне архитектуре Милка ЧанакМедић је изабрала такав начин излагања грађе који јој је омогућио, поред уобичајене дескрипције, и посебна разматрања, тамо где их је сматрала неопходним. Међутим, оно што је сасвим извесно, највећи број нових података добијен је претходним истраживањем цркава на терену, а М. Чанак-Медић је у већини случајева (ко-

торски споменици) била и непосредан истраживач и руководилац сложених радова на њиховој обнови. Њена истраживања су у свим случајевима дала нове податке за архитектуру разматраних цркава, што је аутора свакако определило за примењени концепт корпуса. Можда је погодна околност и то што сакрална здања из времена Стефана Немање спадају у најистраженије појединачне објекте у оквиру српског средњег века, а то је свакако омогућило и много шира разматрања, која у извесним деоницама имају и полемички карактер (Св. Петар у Бијелом Пољу стр. 67—70). У појединим случајевима када је грађа преузета од других истраживача М. ЧанакМедић даје нека нова тумачења. У том погледу је изузетно значајна идентификација Св. Николе у Дабру (стр. 16sq.) у оквиру комплекса цркава (три) у манастиру данас познатом као Бања код Прибоја. И поред тога што су истраживања средњовековних црквених здања у том манастиру одавно изведена, све до данас је остало отворено питање која је од цркава стари Св. Никола у Дабру — поменут први пут у Студеничком типичу. М. ЧанакМедић је исцрпном анализом археолошких остатака тзв. северне цркве, касније посвећене Св. Илији, успешно идентификовала старог Св. Николу. На основу карактера локације, односа темеља те цркве према великом храму у средишту и, што је најважније, према архитектонским карактеристикама, размерама, типу једнобродне основе и паралелама са средњовековним објектима из исте епохе, показала је да северна црква има елемената на основу којих се може сматрати Св. Николом у Дабру. Околност да је у овом случају аутор био суочен са неким битним нерешеним проблемима вероватно је наметнула одступање од уобичајене програмске схеме излагања грађе. Чини се, међутим, да је и поред свих нерешених питања било могућности за њено доследно спровођење.

Посебан значај друге свеске корпуса *Архитектура Немањиног доба* у овом тренутку се не ограничава само на неопходност такве литературе у процесу рада на систематизацији средњовековне архитектуре, већ је важан и због тога што су сазнања о појединим споменицима битно допуњена новим истраживањима. и новим исходима, који су расветлили нека од кључних питања њихових првобитних архитектонских облика. То се посебно односи на групу которских споменика (Св. Лука, Св. Мартин — Св. Ана и Св. Марија), који су изграђени у приморским областима државе Стефана Немање. Сама ауторка је у уводном делу напоменула да су у корпус увршћене цркве обеју хришћанских конфесија, а да се за неке од њих не може поуздано утврдити када су прелазиле у руке свештенства друге вероисповести; уосталом у држави Немањића дуализам црквених центара представља чињенично ста-

ње, а у развоју архитектуре средњовековне Србије, карактеристичан је спој романичких облика и византијског просторног концепта, што представља битно обележје архитектуре наведених цркава. М. ЧанакМедић је поуздано утврдила првобитне облике цркве Св. Луке у Котору (стр. 127, сл. 5), а сазнање о њима се темељи на материјалним чињеницама — остацима пронађеним *in situ* на објекту (фотодокументација, сл. 47—48, итд). Утврђене су такође и фазе млађих обнова и доградњи цркве, које су битно измениле оригиналну архитектуру. Исти истраживачки поступак, с позитивним резултатима, примењен је и код друге две цркве, такође знатно преправљане у млађим раздобљима. Истраживања М. Чанак-Медић извршена код Св. Марије показала су и постојање старије ранохришћанске базилике, чији су се делови сачували у супструкцији олтарског простора цркве и још на неколико места. Та најстарија грађевина је, према налазима М. Чанак-Медић, била до темеља порушена у време кад је над њом утемељена нова црква, изгледа на самом почетку XIII столећа (стр. 205). Истраживања ове цркве дала су, поред нових сазнања о примарним облицима и грађевинама на трм простору, низ значајних открића у погледу архитектонских детаља. Откривене су оригиналне средњовековне прозорске транзене *in situ*, које су биле скривене у зазиданим прозорима на северном зиду западног и средњег травеја (сл. 102 и 104) и многобројни делови архитектонске пластике. Важно је истаћи да је свим етапама истраживачких радова, као и обновом споменика, руководила М. Чанак-Медић. Посебно деликатна испитивања и сондирања зидова данашњег архитектонског склопа споменика обављана су у оном обиму и на оним местима која је одредила искусни истраживач средњовековне архитектуре. Томе ваља и захвалити што су са најмање отворених сонди, постављених на зналачки одабраним местима) без непотребних рушења, добијени максимални резултати о првобитној архитектури и потоњим преградњама. Ово је још један доказ да примењена истраживања архитектуре могу водити једино врсни историчари архитектуре, истовремено и практичари, који своје претпоставке темеље на познавању облика и елемената, па су тако искључена могућа девастирања споменика, не тако ретка у савременој пракси.

У целини гледано, корпус средњовековних сакралних грађевина, који је осмислила и чијом је реализацијом руководила М. ЧанакМедић, представља капитално дело за проучавање српске средњовековне архитектуре XII столећа. Примењен начин систематизовања и излагања грађе својствен је оној категорији малобројних искусних истраживача чија природа тежи ка свеобухватном и комплексном посматрању истраживаног предмета у оквиру ширих раздобља или целокупне епохе, чак и

онда кад се баве фактографијом и намерно ограничавају поље рада на поуздано чињенично стање, што корпус овакве врсте најпре захтева. Вероватно је то разлог за увођење поглавља „Стање проучености и нерешена питања“, у коме се, као што је већ напоменуто, разматрају поједини проблеми из архитектонске историје споменика. То је свакако један од најзанимљивијих одељака у сваком појединачном случају, јер разматра све релевантне податке с намером да што поузданије одреди историју развоја архитектуре тог споменика. Мора се истаћи да такав приступ може да пружи жељене резултате само у случајевима кад су споменици претходно истражени бар до одређеног нивоа, што у процесу рада на корпусу који обухвата шире временско раздобље не мора бити подједнако обезбеђено за све увршћене грађевине. Срећна је околност у овом случају што је већина црква прошла такву истраживачку фазу, обезбедивши податке за разматрање тога типа. Поједине, међутим, нису у тој фази истраживања, што се неминовно одразило и на наведени одељак. Он је у тим случајевима сажет или је оставио битна питања отвореним (Св. Ђорђе у Дабру, Богородичина црква у Бистрици, Св. Ђорђе у Будимљи). Стиче се зато утисак, управо у наведеним случајевима, да то поглавље има карактер резимеа, јер се неки подаци наведени у оквиру историје споменика у њему понављају.

Преглед ове значајне књиге не би се сматрао потпуним без посебног осврта на архитектонску документацију, која у ствари чини њену суштину. Осим ретких изузетака, што се наводи у књизи, сви цртежи су снимљени и урађени под руководством М. ЧанакМедић. Из избора планова, начина обраде цртежа и редоследа излагања грађе јасно се види да је М. ЧанакМедић један од оних истраживача који су објединили теоријско и практично знање, што у крајњем исходу даје најбоље резултате. Из начина снимања објеката и бележења свих података видљивих на архитектонском склопу, без уобичајене тријаже „важних“ и „неважних“ појединости, тако честе у савременој литератури која се бави историјском архитектуром, види се схватање аутора да је у овом случају архитектонска грађа најбоља фактографија и примарни историјски извор. Хоризонтални планови црква — основе — дати су на свим карактеристичним нивоима и са свим појединостима које објашњавају конструкцију и употребљене грађевинске материјале, са свим потребним мерним вредностима: Исто је учињено и са вертикалним плановима — пресецима, спољним изгледима — где је посебно брижљиво снимана техника градње, са тачним меревањем појединих камених блокова, који чине основни грађевински материјал. Портали, прозори и остали архитектонски елементи, као и камени украс

фасада, где га је било, детаљно су документовани и дефинисани такође мерним вредностима. Сви пресеци, основе и изгледи снабдевени су обавезним размерником, иако су планови репродуковани у размери 1 : 100. Изванредна графичка обрада цртежа, где се посебно истичу они са спољним изгледима грађевина, дала је документацији посебан ликовни квалитет. Солидно урађене фотографије цркава и њихових детаља, употпуњују претходну документацију, а последњи одељак чини обавезни index.

Друга свеска корпуса сакралних грађевина, *Архитектура Немањиног доба II* М. ЧанакМедић, свакако представља изузетан подухват, а сва будућа истраживања архитектуре ове епохе неминовно се морају ослањати на ово дело. Реализацију тако сложеног дугорочног задатка било је могуће предузети једино у оквиру неке од институција које се баве истраживањем средњовековне архитектуре. Овај дугорочни пројекат, под руководством М. ЧанакМедић, остварује Републички завод за заштиту споменика културе Србије, у оквиру свог редовног програма проучавања споменичког наслеђа средњовековне Србије. Завод је такође и издавач овог значајног дела. Посебно ваља истаћи да је текст објављен паралелно на српском и француском језику, што је веома важно јер омогућава светској стручној и научној јавности да се упозна са изузетно значајном архитектуром у Србији средњег века.

И, на крају, могло би се рећи да је ово један од могућих начина рада на корпусу архитектонских споменика. Тај пројекат је успешно обављен, а замисао у целини припада Милки Чанак-Медић.

Светлана Поповић

Слободан Ђурчић,

ГРАЧАНИЦА: ИСТОРИЈА И АРХИТЕКТУРА,

Београд—Приштина 1988, 162 стр. текста + 95 стр. илустрација.

После безмало једне деценије, објављена је на нашем језику студија Слободана Ђурчића о архитектури Грачанице, штампана раније под насловом *Gracanica, King Milutins Church and Its Place in Late Byzantine Architecture* (The Pennsylvania state University Press, University Park — London). Ово ново издање употпуњено је већим бројем прегледних илустрација и новим подацима до којих се дошло од објављивања претходне књиге на енглеском језику. Издавачки подухват о којем је реч вишеструко је оправдан. Ђурчићева студија постала је доступнија нашој стручној и културној јавности, њом је попуњена празнина у нашој научној литератури и осветљено важно раздобље српске средњовековне архитектуре.

Да би се тачно оценило колико Ђурчићева књига доприноси познавању архитектуре Грачанице, неопходно је знати да је пре него што се она појавила веома мало писано о овом значајном српском средњовековном споменику, упркос томе што он заузима кључно место у развоју не само наше већ и позновизантијске архитектуре уопште. Па и оно што је било написано, најчешће је имало вид есејистичког огледа препуног исказа о лепотама складних облика Грачанице, или њених особених структуралних решења. То је делимично разумљиво, јер је изузетна упечатљивост спољашњости Грачанице налагала оцену значаја и места овог градитељског дела у склопу византијске архитектуре и онда када карактер написа није подразумевао њено аналитичко испитивање. Зато је проф. Светозар Радојчић оценио у својој уводној беседи одржаној 1973. године — при отварању научног скупа посвећеног уметности почетком XIV века, на којем је средишње место заузимала Грачаница — да дотада „*све што је речено о њеној архитектури и њеном сликарству не излази из оквира привременог закључка*“. До тог времена била су већ завршена археолошка и архитектонска истраживања у Грачаници, а биле су очишћене и њене зидне слике, па се очекивало да ће из тих испитивања произићи свеобухватна оцена уметничких вредности овог Споменика. На том научном скупу су, одиста, саопштени неки резултати извршених истраживања; али њима је више питања отворено него што је разрешено. Није објављена ни одговарајућа археолошка и архитектонска документација што је отежавало даља проучавања овог градитељског споменика. Па ипак, тога се подухватио Слободан Ђурчић, одабравши за тему своје докторске дисертације архитектуру Грачанице. Карактер Ђурчићеве студије налагао је испитивање свих појединости њене архитектуре и старијих слојева на том простору, као неопходне подлоге за заснивање што тачнијег суда о својствима Грачанице и за оцену њених вредности. Зато се он морао вратити *ad fontes* грачаничких архитеката, како је Радојчић очекивао да ће се збити већ на научном скупу 1973. године, а благодарећи томе пружио је најпотпунију слику о обележјима и вредностима архитектуре Грачанице.

Структура Ђурчићеве књиге је уобичајена за студије монографског типа. Анализи овог споменика претходи осврт на његову историју и на политичке и културне прилике у Србији у доба краља Милутина. Архитектури Грачанице посвећена су три поглавља. У првом су описани сви делови грађевине као и старији остаци нађени у доњим слојевима, у другом је разматрано место Грачанице у касновизантијској архитектури, а у трећем њена намена и датовање. Поглавља у којима се разматрају обележја архитектуре овог

споменика (поглавље III и IV) имају готово исте одељке, ако се изузме део о старијим грађевинама из доњих слојева, у III поглављу. Започињу, на оба места, одељком: „Основа цркве и њени делови“, следи у поглављу III: „Просторно обликовање и природно осветљење“, а у поглављу IV: „Просторна организација“, а иза тога у оба поглавља: „Структурни систем“. Наслов следећег одељка се унеколико разликује у ова два поглавља („Спољашње обликовање“ у поглављу III и „Обликовање екстеријера“, у поглављу IV), али су последња два дела исто насловљена на оба места („Грађевински материјал и техника грађења“ и „Декоративни аспекти архитектуре“).

У дескриптивној анализи Грачанице — споменика изузетно сложеног архитектонског организма, разноврсних структуралних елемената и спољних облика — Ђурчић се определио за рашчлањавање целине на просторне јединице које је одвојено анализовао. Тако је у делу који се односи на схему основе одвојено разматрао наос од олтарског простора и унутрашње припрате, а одвојено, опет, опходне бродове од бочних капела. Као посебне целине анализовао је одају изнад унутрашње припрате и саму спољну припрату. Готово иста структура излагања поновљена је у четвртом поглављу, где се основа Грачанице и њене просторне јединице упоређују са одговарајућим деловима других византијских споменика.

Систематизација градива о једном споменику — чак и када није у питању тако сложена градитељска целина као грачаничка — важан је почетни поступак истраживача, док од ширине истраживања порекла и значења испитиване архитектуре у великој мери зависи научни допринос предузетих испитивања. Приступајући обради архитектуре Грачанице, Ђурчић је имао пред собом добре примере монографске обраде српских градитељских споменика, и у погледу садржаја и систематизације података. Обрада архитектуре манастира Дечана Ђурђа Бошковића и његов редослед излагања у монографији тог споменика остао је дуго узором. Он је већ одвојио дескриптивну анализу — у којој анализује прво схему основе појединих одељења (наоса, олтарског простора, припрате), горњу конструкцију, технику грађења, просторну монументалну пластику грађевине, полихромију, архитектонску композицију и другостепену пластику — од разматрања извора и порекла облика архитектуре Дечана. У другом делу је Ђурђе Бошковић разматрао параметре или сегменте које је анализовао у претходном поглављу, што га је неминовно довело до извесних понављања. Истог начела у сврставању градива држао се после Бранислав Вуловић обрађујући архитектуру Раванице. Природа студије Слободана Ђурчића. налагала је сличну систематизацију података о Грачаници и она је у формалном

смислу, одиста, доста блиска претходним, али у њу су уведене анализе са неким новим становиштима, што је чини знатно обухватнијом. Тако је Слободан Ђурчић одвојено анализовао простор да би сложен архитектонски организам Грачанице што потпуније осветлио. Истина, начин обликовања простора тесно је повезан са примењеним конструктивним системом, па их је тешко међусобно одвојити. Ђурчић је то најчешће постигао тиме што је разматрајући просторну организацију тежиште ставио на облик изведеног волумена и његове сразмере, а своју дескриптивну анализу уједно употпунио освртом на природно осветљење у појединим просторним јединицама. Структурни систем, спољашње обликовање и примењен декоративни систем, Ђурчић је врло темељно проучио, што га је довело до веома тачних судова о појединим компонентама архитектонске композиције. Анализом спољних облика, Ђурчић је, наиме, прво указао на њихову складну архитектонску композицију добро уравнотежених маса и на њихово сасвим својствено пирамидално груписање, непознато, иначе, у том виду византијском градитељству, а подробнијим испитивањем уочио и примену визуелних корекција, значајне новине у средњовековном раздобљу. Иако свестан лепоте грачаничке цркве, Ђурчић није занемарио њене формалне недостатке. Из односа структуре унутрашњег простора према спољној артикулацији грађевине открио је одређене несагласности. Јер, план цркве је подељен на пет просторних јединица, док су фасаде троделне, те спољна усправна подела није у корелацији са унутрашњим носачима. Несагласност структуре и форми испољила се и у другим видовима рашчлањавања фасада, о чему је аутор подробно и аргументовано расправљао, откривајући у Грачаници ону етапу у развоју једног градитељског стила када су наглашаване формалне вредности одабране архитектонске замисли.

Познавајући добро структуру Грачанице и њен декоративни систем, што је зналачки до појединости испитивао — Ђурчић је дао одличну дескриптивну анализу целине овог споменика и свих појединости укључујући и оцену сликаних декорација у унутрашњости са становишта њихове архитектонске функције. И поред прецизног опажања материјалних чињеница и њиховог инвентивног међусобног повезивања, Ђурчић није успео да разреши нека питања развоја Грачанице у просторном и програмском смислу. Реч је о спољној припрати која заузима изразито скромно место у Ђурчићевој дескриптивној анализи овог споменика. За доношење поузданијег суда о развоју овог дела грађевине недостајали су, истина, археолошки подаци очекивани од ископавања, а тешкоћу у томе представљала је околност да намена и појава ових одељења у српској средњовековној архитектури није у потпуности разјашњена. У Грачаници је нејасна нај-

ранија етапа, кад су на западном прочељу главног дела цркве исликане фреске, свакако старије од носача горње конструкције постојеће припрате, јер су ови на фреске прислоњени. Ћурчић помишља да у то рано доба фреске нису биле наткривене чак ни тремом од неке лаке конструкције, али тој етапи спољне припрате он није ни поклатио већу пажњу, као ни првој зиданој спољној припрати, за коју наводи само да је изграђена средином XIV века и да је била друкчијег просторног склопа од постојеће припрате. Иако Бранислав Вуловић није објавио своју археолошку и архитектонску документацију, његовом се мишљењу мора поклати пажња, јер је био у прилици да структуру зидова и остатке старије припрате, откривене испод затеченог пода, подробно испита и ближе упозна. Он је претпоставио да је најпре постојао дрвени трем пред западном фасадом цркве, а да је од прве зидане припрате преостао део на западној страни и, можда, двојне аркаде са октогоналним стубовима. Ако је то тачно, као и запажање самог Ћурчића да су малени прозори у горњем делу над тим стубовима пресечени конструкцијом са краја XIV века — што би значило да су и они старији и да припадају првобитној зиданој спољној припрати — ови би подаци, заједно са откривеним темељима масивних стубаца у средишту припрате, омогућили студијску реконструкцију могућег просторног облика овог западног здања из прве половине XIV века. То је у Ћурчићевој књизи изостало, а тиме и покушај да се она просторно дефинише. Она ни програмски није сасвим јасна, јер се не зна да ли је првобитно имала звоник на прочељу, како је Вуловић помишљао. На основу навода у типцима о службама у припратама и нађених комада велике камене посуде у Грачаници, могло се размишљати само о обредима који су за њу били везани. Тако је Ћурчић претпоставио да је та посуда прво била смештена у унутрашњој припрати, испред лозе Немањића, а да је после премештена у ексонартекс са друге стране тог приказа и да је служила као крстионица. Мисао о месту те посуде изгледа врло вероватна, једино је треба исправити у погледу намене посуде, а тиме и обреда у чијој је била функцији. Камена посуда, каква је грачаничка, постоји у неколико наших средњовековних цркава и о њима је било речи у више студија и свуда су сматране крстионицама, па је тако и у књизи Слободана Ћурчића. Међутим, откад о њима постоје писани подаци, оне се сматрају посудама за освећену воду, а таква је и њихова садашња намена, што дозвољава претпоставку да је у њима одувек чувана вода освећивана на Богојављење, јер се о том чину говори још у Никодимовом типки.

У поглављу у којем су упоређивана поједина одељења и просторна решења Грачанице с одговарајућим деловима истодобних српских

и византијских цркава, Ћурчић је у два правца усмерио своја испитивања. Настојао је да што тачније одреди намену појединих одељења и да потом дође до основе за заснивање суда о генези примењених просторних решења. У главном делу цркве су два сегмента захтевала подробно разматрање: бочни простори у попречној осовини куполног дела, за које су извесни научници мислили да су служили као певнице и да произлазе из рашких ниских трансепта, и бочне капеле на источној страни, за које се, такође, помишљало да настављају старије рашке пастофорије. Обе ове тврдње Ћурчић је настојао да оповргне тражећи у византијским црквама генезу ових облика и просторних решења, при чему је с посебном пажњом проучио цариградске, епирске и, нарочито, солунске примере. Из Ћурчићевог доказног поступка проистиче да је у питању појава својствена црквеној архитектури широке византијске сфере. Претресајући, опет, српске примере, Ћурчић је закључио да су капеле на источној страни и опходни бродови у облику који је својствен византијској архитектури постојале у Србији већ у другој деценији XIV века, а имајући у виду солунске цркве, да су из тог уметничког средишта допирале новине у наше тадашње градитељство. Тај се Ћурчићев закључак разликује од мишљења оних истраживача који су држали, да су за уобличавање и бочних капела и опходних бродова у нашој тадашњој сакралној архитектури била пресудна светогорска решења. Треба, међутим, напоменути да би, од солунских примера које Ћурчић у свом разматрању помиње, само Свети Пантелејмон поуздано претходио српским црквама истог просторног склопа. Друга два споменика којима је Ћурчић поклатио велику пажњу, јер су схемом основе и просторним решењем најближа споменику који он проучава — Свети апостоли и Света Катарина — можда су млађи од Грачанице. Јер, Свети апостоли су саграђени између 1310. и 1314. године, у време патријарха Нифона I, а Света Катарина или 1320, како Халенслебен (Hallensleben) мисли, или је од Светих апостола двадесет шест година млађа, како би призишло из дендрохронолошких истраживања. У том случају би потицала из око 1340. године, док је по Ћурчићевој замисли градња Грачанице започела већ 1311 или најкасније 1312. године.

Разматрање двокуполног нартекса — какав је грачанички аутор је одвојио од осталих питања главног дела цркве и ставио на почетак дела о пореклу концепције основе ове грађевине. Заједно са опходним бродовима и бочним капелама на источној страни сматра их најбитнијим обележјима касновизантијских цркава. Како је доказао Ћурчић, свака од тих компонената имала је независан развој, али уједињене довеле су до образовања новог типа петокуполних цркава којем припада Грачаница. Развој у просторном и структуралном смислу,

као и развој спољне артикулације овог типа црква, Ћурчић је употпунио добрим графичким анализама, које су његов доказни поступак учиниле уверљивијим. Томе треба додати да је ово поглавље, препуно разноврсних и веома драгоцених података како о основним својствима византијске црквене архитектуре разматраног раздобља, тако и о свим битним структуралним и декоративним појединостима. У њему је Ћурчић показао широко познавање градитељства епохе, литургијске праксе и свих уметничких делатности које су суделовале у обликовању простора и у успостављању ликовног дејства проучаваног градитељског споменика, а својим анализама непобитно доказао да просторна и програмска замисао основу цркве чини јединство са њеним структуралним решењем и спољном артикулацијом и да је црква у целини остварена у духу касновизантијске архитектуре.

У последњем поглављу о архитектури Грачанице — у којем се разматрају њена намена и време настанка — изложена је мисао да је ова задужбина краља Милутина замишљена као његова гробна црква. Према Ћурчићевој претпоставци, од те се идеје одустало пре краја 1312. године, кад је Милутин започео градњу Бањске, која је постала његов стварни маузолеј. Ова Ћурчићева хипотеза већ је била оспоравана, зато што о таквој првобитној замишљеној намени Грачанице нема никаквих наговештаја у истрријским изворима. Оквир који пружају историјски подаци био је Ћурчићу познат, али су постојали и материјални подаци који су наметали расправу о њеној намени. То је, пре свега, чињеница да су једновремено са градњом цркве изведена четири аркосолијума, што говори да је Грачаница замишљена као гробна црква. Подударност места неких од тих аркосолијума са местом гробова претходних српских краљева навела га је, даље, на мисао да је та велелепна култна грађевина требало да буде баш краљев маузолеј. Имао је, при томе, у виду најугледнији петокуполни византијски маузолеј — цариградске Свете апостоле — а исто тако природу веза краља Милутина са солунским двором и његову владарску концепцију уобличавану по угледу на византијску владарску идеологију, која му је била узор. То је све, заједно са стварном политичком моћи краља Милутина, довело до великих друштвених промена и до продора нових уметничких праваца, па и до могућег прекида са традицијом предака о изгледу краљевских гробних цркава. Последица ове хипотезе је померање времена градње Грачанице уназад из 1315 — како се до сада држало — у 1311. или 1312. годину, а тада су — како образлаже аутор — опште друштвене прилике могле погодовати краљевом опредељењу да се црква таквог просторног склопа и стила, каква је Грачаница, употреби за његов маузолеј. Ћурчић мисли да би и околност што је краљ Милутин, оснивајући Бањску

игуманију, одузео земљиште од липљанске епископије такође говорила против градње велелепне цркве у Грачаници после такве одлуке. Промена одлуке о месту и облику гробне цркве после извојеване победе над краљем Драгутином — када је уз његову сагласност и сагласност краљице Јелене Анжујске започео грађење маузолеја у традиционалном виду у Бањској — Ћурчић мисли да је последица тадашњег признавања Милутину легитимних права на српски престо.

Овај део Ћурчићевог рада садржи исто тако многобројне важне податке о предмету који је разматран као и претходна поглавља. Мисао је у њему јасно вођена, али, истина, у више махова полази од хипотезе која у следећем одељку постаје важан ослонац новог закључка. Иако је то недостатак у доказном поступку, ова Ћурчићева претпоставка заслужује пажњу, јер представља покушај да се тачније оцене историјске и друштвене прилике у прве две деценије XIV века. Знамо да је краљ Милутин у време почетка грађења Бањске већ био у дубокој старости, те је разложна помисао да је већ раније предвидео свој маузолеј. Околност, опет, да је за грађење гробне цркве у облику традиционалних немањихких маузолеја била неопходна сагласност мајке и брата, говори да је у питању политичка одлука посебнога значаја, повезана, можда, и са решењем неких територијалних питања, о, чему се недовољно зна. Ћурчић је настојао да нађе прихватљиво објашњење тих збивања. Она не могу бити прихваћена без резерве, али не могу бити ни заобиђена у будућим проучавањима историјских догађаја.

Нека Ћурчићева тумачења података материјалне природе — као сврха аркосолијума — већ су оспоравана, али је он новим доказима, унетим у ову књигу, успео да поново отвори расправу о њима, као и о другим покренутим питањима, међу којима су и ктиторска права оснивача црква у епископским средиштима. Јер, према досадашњим сазнањима, да би црква уз коју столују епископи постала краљев маузолеј, та би столица морала бити премештена или укинута, а манастиру који би се старао о краљевој гробној цркви била би додељена одговарајућа имања, управо онако као што је касније поступљено са Бањском. Као што је познато, почев од Студенице, краљевски манастири са гробним црквама били су изузимани из јурисдикције надлежних епископа како би са својим властелинством били економски самрстални и кадри да одржавају успостављено култно средиште.

У завршном разматрању, Ћурчић своје претходне анализе синтетизује и доводи до крајњег закључка: Грачаница није најбољи изданак српске, то јест једне провинцијске школе — како су почев од Габријела Мијеа мислили многи научници — већ прворазредни византијски споменик, односно „једно од врхунских

достигнућа касновизантијске архитектуре уопште". Већ је примећено да је оспоравање мишљења претходних испитивача овог споменика неосновано. Није у духу ни природе развоја уметничких делатности ни оног што знамо у видовима њихове даље дисперзије. Знамо, наиме, да су у сва времена обрасце из великих уметничких средишта преузимали провинцијски центри, али да су они с временом постали носиоци нових уметничких активности и места највећих стваралачких домета. Не постоје разлози да се такав ток уметничког развоја оспори у касновизантијско време. Тада су значајна уметничка средишта постојала у Епиру и Солуну, па нису могла изостати ни у моћној држави краља Милутина. Јер, иако су подстицаји из других уметничких средина били пресудни за стварање почетних облика цркава конципованих у духу византијске архитектуре у нашој средини, ти нови облици сакралних здања имали су код нас вртоглав развој. То је могло бити последица само дубоког преображаја српског друштва и промена у његовим темељним религијским замислима. Из корените промене духовне суштине оновремене културе уследила је и радикална промена концепције српске сакралне архитектуре, коју Грачаница оличава. Она се огледала не само у примени нових стилских и структуралних елемената изведених у духу византијске архитектуре већ и у знатно измењеној унутрашњости. Напуштена је традиционална црква простране прегледне унутрашњости са тзв. дворанским наосом, који је одговарао пређашњој концепцији цркве, и превладала склоност ка живописном и сликовитом дејству црквених грађевина. Отуда Грачаница није само сведочанство једног градитељског домета већ и оличење схватања, културних, естетских, психолошких, емоционалних и многих других појава у време краља Милутина, у нашој средини.

У закључку осврта на књигу Слободана Ђурчића о архитектури Грачанице, неопходно је још једном подвући да су у њој претресена многобројна питања која се на овај споменик односе. Објективно су оцењена и исправљена многа нетачна мишљења о подацима материјалне природе и дата нова тумачења, чиме су сазнања о Грачаници у великој мери допуњена. Критички суд, јасно и доследно изложен, још је једна од врлина ове студије постављене на широкој основи и са одличним познавањем свих релевантних уметничких делатности. Јасно писана и добро илустрована, покренула је, једновремено, бројна питања о градитељству и друштвеним приликама у доба краља Милутина, тако да својом свеобухватношћу представља прворазредан научни допринос.

Милка Чанак-Медић

Бранислав Тодић,
ГРАЧАНИЦА, СЛИКАРСТВО, изд. „Просвета“ и „Јединство“, Београд—Приштина 1988, 274 стр. текста, 146 црнобелих, 31 фотографија у боји и 27 цртежа, 22,5x29 cm.

Ова књига, заједно с књигом Слободана Ђурчића о архитектури, чини монографију Грачанице, која се заправо састоји од две посебне књиге. То је друго велико Тодићево дело, после одељка о сликарству у монографији Студенице, у издању „Књижевних новина“, из 1986. Тодићева књига заокружује прво раздобље у његовом истраживачком раду, у коме је највише био окренут српском сликарству XIII и XIV века, скоро подједнако и његовом стилу и иконографији. Књига је подељена на шест неједнаких поглавља; четири краћа посвећена су досадашњем проучавању сликарства у Грачаници (45—52), фрескама XIII века (55—59), фрескама XV века (239—241) и иконама (267—274), једно дуже је о сликарству XVI века (245—363), а главни део књиге је о фрескама XIV века (64—235). Своју ћемо пажњу задржати само на овом последњем, јер по значају наткриљује друге сликарске целине Грачанице. Иначе се Тодић показао самосвојан и у закључцима и у методу и тамо где сам није могао непосредно да провери податке („Сликарство XIII века“), и где му обим материје („Фреске XV века“, „Иконе“) и претходна истраженост („Фреске XVI века“) нису дозвољавали да се размаше.

У делу о фрескама XIV века свака знатнија појединост добила је своје место. Тако се даје препис и расправља о повељи, а потом о хронологији фресака у Грачаници (утврђује се да је то било између 1318. и 1321) и о првобитном обиму сликане декорације (искључује се могућност да су фреске са западне фасаде егзонартекса савремене осталом живопису у цркви).

Опис распореда огромног корпуса фресака Грачанице почетак је највећег проблема који се налазио пред аутором, а то је његово разложно и систематско тумачење. О томе сведочи и пропуст у одељку „Распоред и тематика фресака“ (79—135), где се распоред — у коме се ликови, сцене и натписи уз њих само набрајају — не раздваја од тематике, где је реч о иконографији појединих циклуса (*Великих празника, Чуда, Мука, Посмртних јављања*), те се и наслови удвајају. Треба, ипак, рећи да је аутор обавио лавовски посао доневши у тридесетак цртежа шематски распоред живописа са свим натписима, осим оних на свицима којима је дат само инципит. Једини стварни недостатак књиге јесте недовољно прегледно представљање целине фресака, за шта нема довољно фотографија читавих зидова и општих изгледа ентеријера. Онај ко би желео да има преглед целине мо-

рао би да поред себе држи и књигу о архитектури у којој се налази и известан број фотографија ове врсте. Треба жалити што део књиге нису цртежи грачаничких фресака Б. Живковића, објављени као посебно издање (Београд 1988).

У поглављу „Иконографске особености“ (137—190) анализоване су оне сцене и скупине сцена које по мишљењу аутора имају важније место у укупној тематици живописа, а не композиције изузетног иконографског садржаја, што би се из наслова могло помислити. И ту има извесних мањих недоумица око одређивања преовлађујућег значења појединих простора или скупина композиција. Тако изгледа логично да је јужни параклис о коме се овде говори сврстан под есхатолошке теме, пошто се говори искључиво о његовом есхатолошком значењу. Треба нешто рећи и о једном проблему од општег значаја, с обзиром да се, у недостатку извора, у нас често износе претпоставке о утицајима или заслугама појединих личности на стварање зиданог или сликаног програма. Пред неуобичајено сложеним задатком, аутор је у понечему започео след свога размишљања „изнутра“; претпостављајући неке ситуације и стања који се на самим фрескама не могу видети, закључујући унапред, и рекло би се, с тезом. То се види и из следећих мисли: „Утицај литургије на распоред и изглед тема у Грачаници могао је да буде нешто изразитији или да добије специфичне облике захваљујући и посебним околностима, а то су посвета цркве Богородици, њена намена (епископско седиште) и, можда, улога епископа Игњатија у стварању изгледа целине и њених детаља.“ О утицају епископа Игњатија се на разним местима у књизи и много одређеније говори, и није спорно да је он морао постојати. Једино је питање колико се он може видети нпр. на сценама које су сврстане под „катедралну тематику“, где је, по аутору тај утицај најочљивији. Испод површине, али све време у подсвести и опипљив, остао је проблем изузетног места Грачанице у историји српског градитељства и сликарства. Посебност Грачанице остаје тема за размишљање и наредне студије. Чињеница је да она величином и монументалношћу надмаша сва друга епископска седишта, у свим раздобљима српске историје. Та је околност раније навела писца монографије о архитектури, Слободана Ђурчића (*Gračanica* /издање на енглеском/, *University Park and London 1979*, поновљено и у српском издању) на претпоставку да се од првобитне њене намене за маузолеј краља Милутина, одустало убрзо по почетку градње, и да је за то одређена Бањска. Овој тешко одрживој претпоставци недостаје и допуна о дотада несравњивој сложености и обиму сликане декорације, настале у време када је Бањска, као краљев маузолеј, већ била за-

почета. То значи да разлози њеног настанка, следствено и избора тема и њихове обраде, почивају у читавом сплету друштвених, политичких, црквених и других околности. Не најмање важно место у томе има и непосредна близина старог епископског седишта Улпијане.

Карактеристично за Тодићев метод је тражење литургијског смисла и литургијског порекла композицијама и циклусима. Особито је то дошло до израза у одељцима посвећеним Христу Пантократору, композицијама служења небеске и земаљске литургије, старозаветним сценама и оваплоћењу Христовом. У анализи садржаја сцена аутор је опширно појашњавао теолошка значења појединих њихових елемената, издашно се ослањајући на тумачења сувремених европских литургичара, као и њихових руских претходника с краја прошлог и почетка овог века. У оваквом методу аутор стоји у врху млађих европских византолога, успешно се надовезујући на традицију „београдске школе“ историје уметности.

Успешан контрапункт иконографским истраживањима у књизи чини пажња поклоњена стилској анализи. На њу се односе одељци о уметничким одликама (191—215), у које се убрајају: композиција, простор, експресија и боја. Елементи слике анализовани су толико стрпљиво и исцрпно да се на местима ушло у одгонетање мотива за нарушавање симетрије или композиционог склада, са жељом да се открије и сам сликарски поступак. Можда у жељи да се што више приближи психологији стваралаца, аутор део посвећен цртежу назива „експресија“, несвесно попустивши помодном страном термину, који иначе не подразумева искључиво цртеж.

Очито проблем постојања више мајстора који немају увек исти приступ свим елементима слике, разматран је тек у поглављу „Сликари“ (217—236), у коме је реч и уопште о византијском стилу почетка XIV века и о учешћу дворских сликара краља Милутина, Михајла и Евтихија, у живописању Грачанице. Аутор је веома аналитички и педантно сабрао резултате досадашњих истраживања (Радојчића, Ђурића, Миљковића и др). Он је сагласан са неким претходним истраживачима да је деловање ове двојице најпознатијих уметника у Србији те епохе уочљиво у Грачаници. Међутим, да историја уметности није егзактна наука сведоче баш редови о сликарима. На једном месту аутор издваја ј е д н о г од најбољих сликара као аутора једног дела програма куполе, *Великих празника, Учења Христових*, фресака у јужном параклису. Коментаришући мало доцније учешће Михајла и Евтихија у Грачаници (стр. 234) аутор каже: „Обојица или само један од њих утврдили су уметничке концепције сликаног

програма, започели рад у централној куполи и за себе одвојили простране површине у наосу..." мислећи на исти живопис који је напред приписао једном сликару. Овако неодлучним речима скоро је у потпуности обезвређена пређашња анализа сликарског поступка. Тиме је у ствари несвесно призната тежина питања и кључно место улоге Михајла и Евтихија у уметности Милутиновог доба, за чије је разрешење још увек рано.

У своме раду на књизи аутор је исказао многе врлине, разноврсност интересовања и узорну обавештеност. У методу ваља истаћи поузданост анализе, способност за коришћење сваковрсног материјала — од извора и историјских расправа, до теолошких текстова — и њихово тумачење. Ни на једном месту у књизи читалац се не осећа „напуштен" од аутора, и поред сложеног мисаоног тока и доста опширног цитирања теолошких текстова, иначе врло корисно за многе историчаре уметности. Као врлину ваља поменути ауторово занимање за епиграфику, не тако ретко код историчара уметности средњовековаца, исказано, чини ми се успешно, у читању грачаничке повеље и тумачењу натписа на фрескама XIII и XIV века.

За стручњака је уочљив и заслужује коментар и проблем научног апарата. У целој се књизи доследно цитирају доста старе расправе којима се поткрепљује теолошка мисао, и понека савремена иконографска студија, а по правилу се занемарују најновије иконографске студије. С обзиром на озбиљност научног захвата — јер је реч о једноме од најсложенијих споменика византијског сликарства у целини — и често исказану амбицију да се говори о сликарству читавог византијског света тога времена, то се тешко може разумети. Рецимо, за циклус *Христових мука* цитирају се само две књиге (стр. 121, бел. 311), за циклус *Чуда* три студије (стр. 119, бел. 301, стр. 120, бел. 308), док се за циклус *Посмртних јављања* не цитира ни једна посебна студија (стр. 123—124). По избору цитираних дела, још више по начину цитирања, види се да је аутор углавном тежио поткрепи сопственог мишљења, а да је изузетно ретко указивао на исте или сличне идеје у претходној литератури о проблему. Рецимо, за ранохришћанске циклусе *Учења* и *Чуда* цитира се информативно али површно дело R. Farioli (*Elementi di iconografia cristiana*, Bologna 1964, (39—44), којим се аргументује и јеванђеоски циклус у Сан Аполинаре Нуово у Равени У првом случају требало би консултовати студије у каталогу изложбе у Либигхаусу (Liebighaus) (*Spätantike iirid FrUhes Christentum*, Франкфурт 1984), а у другом је незаобилазно дело Дајхмана (Deichman) *Ravenna, Hauptstadt der spdtantiken Abendlandes*, I—IV, Wiesbaden 1958:— —1969, а тешко је прескочити и књигу

Ђованија Бовинија, *San Apolinare Nuovo, Il ciclo cristologico*, Firenze 1958. У одељку „Грачаница и античка уметност" није лако објашњиво ненавођење пионирске студије Светозара Радојчића о улози антике у стварању византијске и српске уметности (*Улога антике у старом српском сликарству*, Гласник Државног музеја у Сарајеву, н. с. I; 1946, 39—50), велике недавно објављене студије Дуле Мурики (*Revival Themes with Elements of Daily Life in Two Palaelogan Frescoes Depicting the Baptism*, Okeanos, Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Ed. by Cyril Mango and Omeljan Pritsak, Harvard Ukrainian Studies 7, Cambridge/Mass. 1983), као и јединственог дела о персонификацијама у византијској уметности Љ. Поповић (*Personifications in Paleologan Painting 1263—1453*, Ann Arbor Microfilms, Ann Arbor 1963). На необјашњив начин су заобиђене студија о Грачаници Драгана Нагорног (*Reallexicon zur byzantinischen Kunst*; 2, Stuttgart 1971, s. v. „Gračanica", coll. 893—911) и књига Еве Хауштајн (Haustein), *Der Nemanjidenstammbaum, Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1985, у којој се на странама 20—43, и 120—125, изричито, а на другим местима узгредно, расправља о лози Немањића у Грачаници, о декорацији грачаничке приправе и Милутиновим портретима у Грачаници. Ненавођење ових дела утолико више чуди јер аутор очито добро познаје савремене споменике целог византијског круга — од Ерузије и Русије, преко споменика Мале Азије до Балкана — као и литературу о њима.

Сликарство Грачанице један је од највећих изазова пред истраживачем средњовековне српске и византијске уметности. Оно представља читаву једну епоху а његове многобројне композиције илуструју сложено технолошко мишљење и уметничка схватања средњовековног православног света. Импонује што аутор ни у једном тренутку није подлегао величини и значају теме и што је одмерено разрешавао задатке које је себи поставио. Онај ко мало познаје Косово и аутора књиге зна да је за Бранислава Тодића Грачаница, чије је обресе још као дете свакодневно и годинама гледао, у много чему била почетак и исходиште. Мислећи о њој, разматрајући многа, а не пропуштајући ниједно од најважнијих питања које она поставља, Тодић је често разрешавао и општа питања византијског сликарства не само те епохе. Читавог овог изазова он се храбро латио и успешно" га обавио. Дело које смо добили не узмиче ни у једној појединости пред највећим монографијама византијских споменика и представља значајан допринос византолошкој науци у свету.

Срђан Ђурић

ДЕЧАНИ И ВИЗАНТИЈСКА УМЕТНОСТ СРЕДИНОМ XIV ВЕКА

Међународни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985, САНУ, Научни скупови, књ. XLIX, Одељење историјских наука, књ. 13, уредник В. Ј. Ђурић; САНУ и НИРО „Јединство“ (Приштина—Београд 1989); 446 страна текста, 460 црнобелих фотографија и цртежа, 37 фотографија у боји.

Септембра 1985. године одржан је међународни научни скуп посвећен 650годишњици настанка манастира Дечана. Четири године касније појавио се и зборник радова са овог скупа, коме је, поред домаћих стручњака, присуствовао и мањи број страних истраживача. Тридесет и седам текстова са резимеима распоређено је у пет целина (Време, Византијски свет, Архитектура и скулптура Дечана, Сликарство Дечана у свом добу и Судбина у време Турака), које су, као што већ њихови наслови наговештавају образоване од тема везаних за историју и уметност дечанског манастира, односно хронолошки блиских споменика.

Историја овог периода је до сада доста проучавана, па је то, изгледа, разлог што су историчари на дечанском скупу заступљени са само неколико радова. С Ђирковић (*Србија уочи царства*, 3—13) разматра опште и конкретне услове који су довели до проглашења царства, поредећи Србију и Византију на више планова: територијалном, економском и војном. Он закључује да је Душан својим чином желео да постане учесник у царској власти, а не да сруши, замени или узурпира византијско царство као што се често мислило. У врло занимљивој студији, М. Благојевић (*Челници манастира Дечана*, 21—33) позабавио се титулом челника у средњовековној Србији, откривајући њихову улогу у манастиру Дечани. Он истиче да су челници; које су постављали владари бирајући их међу ситнијом властелом, по свом рангу долазили одмах после игумана и да су, између осталог, бринули о ситуацији манастира. Дечанским хрисовуљама, које веома доприносе познавању средњовековних манастирских и дворских канцеларија, односа манастира и његовог властелинства, права, економије, уметности и др., посветила је своје саопштење М. Грковић (*Дечанска хрисовуља — најпотпунија српска повеља*, 15—19).

Два рада се баве судбином Дечана у време турске превласти. На основу катастарских пописа из 1485, 1570/71. и 1582. године, О. Зиројевић (*Имање манастира Дечана у светлу турских пописа 1485—1582*, 407—412) успоставља слику о променама у величини и карактеру дечанског имања током једног века под турском владавином; Д. Медаковић (*Значај манастира Дечана у 18. веку*, 429—435) објашњава околности које су омогућиле непрекинут живот у Дечанима — за разлику од осталих срп-

ских манастира — о чему сведочи на првом месту ризница, а потом и многи историјски извори, нарочито записи путника.

Византијску књижевност прве половине XIV века обрадио је Н. Hunger (*Die byzantinische Literatur in der 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts*, 35—44) указујући на богатство у избору тема и разноврсна интересовања аутора. Делатност српских писаца истог периода није, на жалост, посебно приказана. Педесетак година млађе *Житије Стефана Дечанског* било је повод да се осветли личност писца Григорија Цамблака у чланку Д. Петровића (*Григорије Цамблак и Дечани*, 399—406), као и да се објасне разлози ширења култа популарног српског светитеља у Русији током XVI и XVII столећа, што је у свом раду учинио С. Петковић (*Живот Стефана Дечанског на руским минијатурама и фрескама XVI и XVII века*, 415—427). О популарности Дечана у каснијим временима сведочи осамнаест варијанти народне песме о зидању манастира са којима нас је упознао В. Бован (*Народне песме о зидању манастира Дечани*, 437—445).

Архитектура Дечана подстакла је истраживаче да прикажу развој градитељства средином XIV века у Србији и суседним земљама. Ch. Bouras (*Byzantine Architecture in the Middle of the 14th Century*, 47—53) даје преглед сачуваних византијских споменика овог периода — њихов број је мали и они не показују знатне новине, већ углавном настављају традицију успостављеног стила из епохе Палеолога. У тексту С. Ђурчића (*Architecture in the Byzantine Sphere of Influence Around the Middle of the Fourteenth Century*, 55—68) разматрана је Дечанима савремена српска и бугарска архитектура. Анализирајући храмовно посвећење, планирање и просторно обликовање, структурне и конструктивне, односно формалне и декоративне аспекте, аутор изводи закључак о пресудном цариградском утицају на споменике из средине XIV века, за разлику од утицаја с почетка истог столећа који долазе првенствено из Солуна и Епира. На особености западњачког градитељства овог доба указао је И. Фисковић (*Дечани и архитектура источнојадранске обале у XIV вијеку*, 169—182). По његовом мишљењу, удео протомајстора фра Вите у остварењу дечанске цркве је до сада недовољно истицан. Стога је у свом раду ставио акценат на градитељско наслеђе оних области у којима се фра Вита образовао и одакле је у средњовековну Србију пренео искуства приморске архитектуре.

Текстови Ђ. Бошковића (*Dečani entre Byzance et l'Occident. Image du développement de la civilisation médiévale en Serbie*, 145—147) и В. Кораћа (*L'Architecture de Dečani, tradition et innovation*, 149—156) говоре о сажимању католичког и православног на дечанском храму. В. Кораћ види у Дечанима крајњи домет развоја архитектуре рашке школе као што и

М. Чанак-Медић (*Узори и пројектантски поступак дечанског неимара*, 159—166) налази велике сличности између дечанске и гробне цркве краља Милутина у Бањској. Оповргавајући ранија мишљења, М. Чанак-Медић истиче квадрат са дијагоналама — који је уклесан на крају натписа над јужним порталом припрате — као конструкторски симбол фра Вите, тј. кључсхему његовог пројектантског поступка. Потпунијој слици о архитектури дечанског манастира доприноси рад С. Мојсиловић-Поповић (*Архитектура манастирског насеља Дечани*, 239—247). Како Дечани нису археолошки истражени, аутор покушава да реконструише основни садржај манастирског насеља на основу гравире из 1748. године и поређењем са другим, истовременим комплексима, закључујући да су — за разлику од цркве — остали објекти у оквиру ове градитељске целине били изведени у духу византијске традиције.

Дечанска архитектонска пластика, својим богатством и сложеним иконографским програмом, представља изузетак у времену у којем је настала. Византијска скулптура средине XIV века углавном је само фрагментарно сачувана и проблем њеног датовања истиче М. Шупут (*Византијска скулптура из средине XIV века*, 69—74). И. Николајевић (*Портали у Дечанима*, 185—191) описује три портала дечанске припрате, пореди их са одговарајућим рељефима на цркви *Santa Maria della Pieve* у Арцу и налази сличности између њиховог иконографског и идеолошког садржаја. Скулптуралну целину у Дечанима разматра Ј. Магловски (*Дечанска скулптура — програм и смисао*, 193—218). Циљ ове детаљне студије био је да се сагледа и растумачи сложени програм дечанског каменог украса, пре свега кроз књижевни материјал из доба Немањића. Убедљиво је образложено мишљење о тематској и симболичној повезаности целокупне пластичне декорације, мада се читаоцу може учинити да ауторова исцрпна објашњења понекад превазилазе смисао који је у њу уткан. Саопштење Д. Поповић (*Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, 225—235) посвећено је изучавању српске сепулкралне уметности. Владарски саркофази у дечанском наосу постављени су у слободном простору на начин уобичајен на Западу, уместо да су, следећи традицију, бар једном страном прислоњени уза зид. Мањи саркофаг је, по мишљењу Д. Поповић, предвиђен за краљицу Марију Палеологину, док су гробови у припрати намењени искључиво властели.

Зидно сликарство у Дечанима представља највећу сачувану фрескоцелину у српској, односно једну од највећих у византијској уметности. Међутим, иако је број прилога посвећених сликарству већи од броја чланака који се баве архитектуром, скулптуром, историјом или књижевношћу, дечански живопис је у овом зборнику тек делимично обрађен, веро-

ватно због обиља тема и представа које су у њему заступљене. Неколико радова приказује фрескодекорацију цркава на територији византијског духовног утицаја. V. Pace (*Affreschi dell'Italia meridionale „greca“ nella prima meta del XIV secolo*, 109—118) дао је пресек иначе слабо проученог живописа из прве половине XIV века у јужној Италији, за које је утврђено да је било намењено становништву са грчког говорног подручја. Т. Velmans (*La peinture murale byzantine d'inspiration constantinopolitaine du milieu du XIVe siècle (1330—1370). Son rayonnement en Georgie*, 75—95) осврнула се на грузијско сликарство с почетка XIV столећа, посветивши посебну пажњу иконографији и стилу сачуваних фресака цркве у Лихни и датујући их у 1340—1370. годину. Грузијска уметност је заступљена и у саопштењу И.

Лордкипанидз (*Житийный цикл святого Георгия в Убиси*, 97—107). Овај прилог посвећен је циклусу св. Ђорђа у манастиру Убиси, а посебно занимљивим га чини то што је исти циклус у Дечанима обрадио Ch. Walter (*The Cycle of Saint George in the Monastery of Dečani*, 347—354), који је указао на недовољно проучавање и повезивање литерарних извора и текстова о св. Ђорђу са ликовним представама. О византијским и српским минијатурама из средине XIV века говори чланак Ј. Максимовић (*Les miniatures byzantines et serbes vers le milieu du XIVe siècle*, 137—143). Међу многим примерима аутор истиче до сада необјављени грчки рукопис из Оксфорда (Bibl. Bodl. gr. Th. F. 1), рађен између 1322. и 1340. за деспота Димитрија I Палеолога, који садржи минијатуре иконографски и стилски веома сличне дечанским зидним сликама.

Највећу пажњу историчара уметности — али и стручњака из других области — привукли су портрети ктитора манастира Дечана. Пресликана ктиторска композиција у југозападном углу наоса и раније је била предмет истраживања; међутим, нека питања су јошувек без сигурног одговора. Д. Кораћ (*Канонизација Стефана Дечанског и промене на владарским портретима у Дечанима*, 287—294), наводећи неке нове податке везане за канонизацију Стефана Дечанског, потврдио је 1343. годину као датум проглашења ктитора Високих Дечана за светитеља. Изнето је мишљење да је непосредно после тога дошло и до пресликавања портрета у југозападном углу наоса, што је необично с обзиром да реч „свети“ није исписана уз име Дечанског (аутор је у напомени 10 навео овај податак, али га у закључку није узео у разматрање). Д. Кораћ, као и неки други истраживачи (Д. Поповић, Б. Тодић), претпоставља да је на првобитном слоју морала бити представљена личност из најужег породичног круга владара, највероватније краљица Марија Палеологина. Г. Бабић (*Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan*, 273—285) истиче идеју заједничког ктиторства,

легитимног наследства српског престола и небеског порекла владареве власти која је исказана садашњом композицијом. Више простора Г. Бабић посвећује портретима Дечанског и Душана над улазом из припрате у наос, који примају од Пантократора свитке чије значење поруке или „Божје речи“ треба да им омогући улазак у свет обећан текстом јеванђеља. У раду З. Гавриловић (*Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani and Lesnovo*, 297—304) покушано је да се ова специфично изражена владарска идеологија доведе у везу не само са представама Давида и Соломона већ и са ширим програмом живописа у припрати.

Већина истраживача се определила за иконографско проучавање појединачних тема дечанског зидног сликарства. С. Томековић (*Le «portrait» dans l'art byzantin: Exemple d'effigies de moines du Ménologe de Basile II à Dečani*, 121—133) анализира десет светитељамонаха насликаних у Дечанима и у Менологу Василија II утврђујући путеве којима је успостављана њихова стална иконографија. Улогу арханђела Михаила и Гаврила крај улаза на западном зиду дечанске припрате објашњава М. ТатићЂурић (*Archanges gardiens de porte à Dečani*, 359—366), док М. ГлигоријевићМаксимовић (*Скинија у Дечанима — порекло и развој иконографске теме*, 319—334), расправљајући о представи Шатора сведочанства на северном зиду проскомидије, наводи читав низ литерарних извора и ликовних примера ове сцене сложеног Символичног значења. Веома је занимљив прилог С. Ђурића (*The Representations of Sun and Moon at Dečani*, 339—345) о илустрацијама астрономског карактера. Објашњавајући порекло овакве иконографије, аутор посебно указује на чињеницу да је астрономија у доба Палеолога доживљавала свој процват, што се одразило на персонификацијама Сунца и Месеца на сценама *Распећа* и *Страшног суда*.

Од многобројних дечанских циклуса размотрени су само циклуси св. Ђорђа и Богородице. Ј. Lafontaine Dosogne (*Les cycle de la Vierge dans l'église de Dečani: Enfance, Dormition et Akathiste*, 307—317) истиче да су Дечани први познати споменик где се јављају сва три Богородичина циклуса — *Детињство*, *Акатист* и *Уснење*. Композиције су углавном традиционално решене, а утицаја западњачке уметности нема, иако су ранији истраживачи често на њега указивали. Да се иконографски програм дечанског живописа ослања на византијско сликарство XII и нарочито са почетка XIV века показује текст Б. Тодића (*Tradition et innovations dans le programme et l'iconographie des fresques de Dečani*, 251—269). Сликари преузимају стара решења, док се новине огледају пре свега у увођењу великог броја детаља и прилагођавању традиционалних тема новим просторима. Јединствени ентеријер дечанске цркве наметнуо је живописцима проблеме какви се раније нису јављали у српској умет-

ности. Посматрајући однос архитектуре и фрескодекорације, А. Стојаковић (*Однос архитектуре и сликарства у Дечанима*, 379—388) закључује да су најбоље решени простори олтара и припрате. У наосу се живопис, међутим, морао подредити рашчлањеним зидним површинама, тако да је већина сцена лоше осветљена и тешко сагледљива.

Једно од најистакнутијих места у овом зборнику свакако заузима рад С. Габелић (*Једна локална сликарска радионица из средине XIV века. Дечани — Лесново — Марков манастир — Челопек*, 367—377). Разматрајући стилске особености једног мајстора дечанске припрате, аутор успоставља слику о континуираном раду домаће сликарске радионице која је била активна од пете до осме деценије XIV столећа и која је своје образовање стекла на споменицима из времена краља Милутина. Стил дечанских фресака дуго је за истраживаче представљао готово непрестив проблем, а одговори на питања везана за порекло живописаца тражени су у Приморју. Саопштењем С. Габелић део дечанске фрескодекорације уклопљен је у токове развоја српског сликарства из средине XIV века, можда најсложенијег периода у историји наше старе уметности. Од великог је значаја и текст З. РасолкоскеНиколовске (*Фрагменти фресака Душанове задужбине Светих арханђела код Призрена*, 389—397), која је пажљиво описала и покушала стилски да анализира први пут објављене фрагменте живописа маузолеја цара Душана, успостављајући везу с иконом *Благовести* из скопске Уметничке галерије и сликарством Матеича.

Дечански зборник у целини намеће закључак да су се истраживачи претежно опредељивали за мање, уско специјализоване теме. Само су историчари архитектуре посветили своје радове неким општијим освртима, што је разумљиво с обзиром на то да је дечанска сакрална грађевина добро проучена. Међутим, многа питања, пре свега из области сликарства, остала су непокрена, док су извесна тек делимично обрађена. Уметничка делатност у Дечанима, која није прекинута с доласком Турака, у потпуности је запостављена. Дечанску ризницу (чија је монографија изашла непосредно пред овај скуп) помиње Д. Медаковић, али не да би приказао њене драгоцене примерке, већ да би се сагледала историја манастира. У том контексту запажа се снажна тенденција ка зближавању различитих научних дисциплина, те је понекад тешко одредити да ли је допринос појединих радова већи и значајнији за чисту историју, историју уметности или историју књижевности. Свим ауторима заједничка је жеља не само да појасне околности под којима је настао наш највећи средњовековни споменик већ и да одреде његово место и улогу у српској и византијској уметности. Мада су разматрани многи проблеми (на шта

указује и сам број текстова), симпозијум је показао да исцрпна проучавања у много чему јединствених уметничких квалитета дечанске цркве тек предстоје. Стога је међу највећим заслугама овог зборника и та што је отворио пут новим истраживањима и подстакао на размишљање о будућој монографији Високих Дечана.

Сања Кесић

Динко Давидов,

„СПОМЕНИЦИ БУДИМСКЕ ЕПАРХИЈЕ“, Београд—Нови Сад 1990, Удружени издавачи: Републички завод за заштиту споменика културе, „Просвета“, Балканолошки институт САНУ и Матица српска Нови Сад. 248 стр. текста илустрованих црно/белим прилозима (цртежи архитектуре, гравире, схеме иконостаса) + 89 црнобелих илустрација на кунстдруку и 36 фотографија у колору. Резиме на немачком и енглеском језику, регистри.

Доскора је изгледало да ће др Динко Давидов остати упамћен у српској историографији превасходно као велики зналац српске графике XVIII столећа. Његове познате књиге *Српска графика XVIII века* (1978), *Стематографија Хиландарска графика* (1990) учврстили су њерези XVIII века (1982), и недавно објављена *Хиландарска графика* (1990) учврстили су његов углед као преданог испитивача наше старе графике. Истина, он је у међувремену објавио и обимне *Иконе српских цркава у Мађарској* (1973), *Иконе српских зографа XVIII века* (1978) — са Л. Шелмић, и монографију *Сентандреја* (1982), са Д. Медаковићем, али се није чинило да га српска уметничка заоставштина у данашњој Мађарској заокупља у тој мери као наша графика XVIII столећа. Књига *Споменици Будимске епархије*, која се појавила ове године, показала је, међутим, да се поједностављена слика о научним интересовањима Д. Давидова мора битно мењати. Он је не само потврдио раније исказано занимање за српске старине у Мађарској већ се сада јасно показао у најбољем светлу као један од најпоузданијих испитивача наше уметности XVIII века.

Дуго се српска уметност XVIII века изучавала тогово искључиво по споменицима Срема, Бачке и српског дела Баната. Тако је чинио и Вељко Петровић у иначе сјајној књизи *Српска уметност у Војводини*, објављеној 1927. године. Углавном су само узгредно помињане области јужно од Саве, као и Славонија, румунски Банат и Мађарска са многим српским црквама, иконостасима и другим уметничким добрима из XVIII столећа. Тако су поступали и други стручњаци, па је слика о нашем културном наслеђу XVIII века дуго била једнострана. — Изостављано је, намерно или ненамерно, све што је показивало да је у нашој уметности

XVIII века, упоредо са све уочљивијом барокизацијом, живела и друга струја, која је веома зависила од традиције средњег века. Неки од тадашњих стручњака нису познавали споменике изван граница Југославије, па ни многе у земљи, а други су свесно запостављали она уметничка дела која су била анахрона, па, према њима, и безначајна.

Последњих деценија, међутим, почеле су да се објављују студије о мање познатим српским уметничким споменицима XVIII века. Заслугу за то посебно имају они истраживачи који су се позабавили подробније нашим храмовима ван граница Југославије (Л. Мирковић, Д. Медаковић, Д. Давидов, В. Матић и др.) У својим чланцима и студијама, у мањој мери расправама, они су, објављујући непознату уметничку грађу, показали да су се и ван средишних области Карловачке митрополије градиле цркве и јавна здања, сликали иконостаси и портрети, искивали путири и украсни предмети. Сва та испитивања била су, ипак, често условљена објективним могућностима да се подробније упозна неки уметнички споменик или, понекад, личним интересовањима стручњака. Тек последњих година започела су, коначно, систематска изучавања српских старина у Мађарској, Румунији, Хрватској. Док резултати изучавања у Румунији (М. Јовановић, В. Матић) још нису објављени, а у Хрватској се тек назире права слика (Д. Кашић), Д. Давидов је својом књигом *Споменици Будимске епархије* обавио битни део посла за српске споменике који се налазе у Мађарској.

Обимну књигу folio формата сачињавају две веће целине. У првом делу је десет студија, од којих три нису до сада објављиване („Споменици Будимске епархије“, „Преображенска, међу седам српских сентандрејских цркава“, „Сликарска уговори Теодора Симеонова „Грунтовича““). Осталих седам публиковани су раније у часописима Балканика, Зборник за ликовне уметности и Саопштења („Српска варош „Табан“ на гравирама Будима“, „Срби у Коморану у XVI и XVII веку“, „Ведуте Острогона и Српска варош“, „Православни у Вашархељу и њихова црква“, „Српска црква у Борјаду“, „Култ светог Наума у Будимској епархији“, „Иконе мосхопољских зографа у Српском Ковину“).

Као што се по насловима види, ове студије су разнолике по садржају и у њима се разматрају и архитектура, и графика, и иконопис и архивска заоставштина. Управо ово показује свестрану обавештеност аутора, који са сигурношћу улази у разматрања проблема различитих специјалности. При томе, његова историјска знања су равна онима из историје уметности. Излагања Д. Давидова о историји Срба у Коморану, Острогону, Вашархељу или вароши „Табан“ у Будиму не почивају само на пребогатим архивским изворима, већ и на очуваним уметничким делима, сакупљеним обично из данас осамљених, често и напуштених цркава.

Са друге стране, када се аутор бави уметничким споменицима, њихова важност још више долази до израза повезивањем са оновременим историјским догађањима у која је био уплетен српски народ.

Оваква излагања тешко да би била занимљива код највећег дела могућих аутора. Давидов, међутим, као узоран приповедач једнолична збивања лишава сувопарности, па се догађања у често малим српским црквеним општинама, благодарећи вештом перу аутора, читају као живе историјске приповести, иако су научне студије. Управо та сликовитост нарације може да заведе читаоца да не обрати пажњу на многе новине које аутор доноси у својим студијама. Некада се оне лакше уочавају, као на пример, када Д. Давидов говори о откривеним уговорима сликара Теодора Симеоновог или о непознатим иконама мосхопољских иконописаца. Међутим, најчешће се у густом ткиву текста тешко примети непознати податак, другачије датовање или ново тумачење. А то је у сваком научном подухвату ове врсте најважније, јер је за сваки од таквих помака био уложен велики труд, обављена су напорна теренска истраживања или су се стрпљиво прелистала многа архивска документа.

Другу целину овог монументалног дела Д. Давидова сачињава Топографски преглед српских цркава Будимске епархије. На преко сто страница описане су, поређане по азбучном реду, све српске цркве које су очуване данас у Мађарској са својим иконостасима или зидним сликама, црквеним и уметничким драгоценостима, чему је придодата сажета, али прецизна историја појединих насеља и самих храмова. Уз сваку, могло би се рећи, овећу монографију енциклопедијског типа, следи и српска и мађарска библиографија. Сваки чланак прати и архитектонска документација, коју је савесно и прецизно израдио арх. Војислав Матић, а коју сачињавају основе храмова, њихови пресеци и фасаде, цртежи иконостаса и звоника. Многе друге цртеже у књизи урадио је савесно Бранислав Живковић. Најзад, овом прегледу припада и *Addenda* са шеснаест српских цркава, које су или срушене у новије доба, или су у неким случајевима промениле своју првобитну намену.

Топографски преглед српских цркава у Мађарској само на изглед може се учинити као додатак претходној целини са расправама. У ствари, то је предрагоцену основа за сва будућа подробнија испитивања српских старина у Мађарској. Стручњак који крене трагом Д. Давидова, благодарећи овој књизи, знаће тачно шта ће наћи у поједином споменику. Штавише, по грађи која је сакупљена у овом прегледу моћи ће истраживачи који су већ упознати са српским споменицима у Мађарској да коригују или допуне своја ранија запажања, или да уоче проблем који је измакао њиховој пажњи. Укратко, Д. Давидов је овим делом своје књиге учинио да *Споменици Будимске епархије* постану неопходни приручник сваком ко се бави новијом српском уметношћу, посебно XVIII веком.

У једној обимној књизи каква је ова Д. Давидова, увек ће се наћи нека појединост која може бити спорна за обавештенијег читаоца. Чини се да су неколике празничне иконе из Коморана (Вазнесење Христово, Рођење Христово, Васкрсење Лазарево, Преображење) прерано датоване у крај XVII века, јер су оне понајпре могле настати током друге или треће деценије XVIII века. Исто тако, требало би коначно сликара Теодора, који је живописао цркву Успења у Српском Ковину 1765. и 1771. и израдио многе иконе, назвати правим именом. Сам аутор је нашао уговор где се он помиње као син Симеонов, па ипак се наводи и по презимену Грунтович, истина под знаком навода. Потпис из Српског Ковина где је исписао уз своје име Теодор, грунтович мосхопољски казује само да је имао „грунт“, земљу, имање у Мосхопољу, значајном средишту Цинцара, данас у Албанији.

Али, овакве примедбе су занемарљиве. Књига др Динка Давидрва *Споменици Будимске епархије* значајна је вишеструко: сажела је сва наша досадашња знања о српским старинама у Мађарској, пружила је многа нова сазнања, па ће свакако бити подстицајна као приручник за оне генерације историчара уметности које долазе. Овом делу Д. Давидова може се без устезања предсказати дуго и плодно трајање. Шта се боље може догодити једној књизи и њеном аутору?

Сретен Петковић

Лектор

СЛОБОДАНКА ЖИВАНОВИЋ

Превод резимеа

ЗОРИЦА ХАЏИ-ВИДОЖОВИЋ

Графичко обликовање

ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ

Технички уредник

ТОДЕ РАПАИЋ

Коректура

ЈЕЛИСАВЕТА ПЕТРОВИЋ

Издавач

РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ

СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Београд, Божидара Ације 11

Штампа

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД

Београд, Булевар војводе Мишића 17

Тираж: 800 примерака

Штампање ове књиге омогућили су Републички фонд за финансирање културе и Републички фонд за науку